

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

Qo`lyozma huquqida

UDK

Rahimhoyeva Dilnoza Qahramon qizi

**O`ZBEK TILI ONOMASTIK LEKSIKASINING TARKIBIY
QISMLARI**

**mavzusidagi 5A120102-Lingvistika (o`zbek tilshunosligi) magistr
akademik darajasini olish uchun yozilgan**

DISSERTATSIYA

**Ilmiy rahbar:
filologiya fanlari nomzodi,
dotsent B. Qilichev**

Раҳимбоева Дилноза Қахрамон қизининг “Ўзбек тили ономастик лексикасининг таркибий қисмлари” мавзусидаги Лингвистика (ўзбек тили) ихтисослиги бўйича магистр академик даражасини олиш учун тақдим этган диссертацияси (Бухоро, 2014, 71 б.)га илмий раҳбар

ХУЛОСАСИ

Ўзбек тили лексикасининг бир қисми саналган атоқли отлар бой ички бўлинишга эга. Атоқли отлар ономастик лексикани ташкил этади. Ономастик лексика таркибида элликдан ортиқ гуруҳга бирлашган бир неча ўн минг сўз мавжуд. Ушбу сўзлар турли маънодаги жой, киши, нарсас, ҳодиса ва шу каби отларнинг атоқли отларини ифода қилади. Атоқли отларни ўрганиш, тўплаш, таҳлил этиш узоқ ўтмишга бориб тақалади. Қадимги дунё бошланган бу ҳаракат ўрта асрлар ҳамда ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бугунги кунда мустақиллик шарофати билан юзлаб номлар тарихий маданиятимизнинг узвий қисми сифатида қайта тикланди. Шу билан бирга ҳаёт тараққиёти билан янги шакл ва кўринишдаги номлар ҳам пайдо бўлмоқдаки, уларни ўрганиш, илмий таҳлил қилиш лозим. Бу ономастик лексиканинг таркибини ўрганишни долзарб қилади.

Магистрант Д.Раҳимбоевнинг диссертацияси ўзбек тили ономастик лексикасининг таркибий қисмларини ўрганиш, тавсифлаш масаласига бағишланган.

Диссертация иш умумий тавсиф, кириш, 3 боб, умумий хулосалар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган. Ишга топонимлар ва гидронимлар билан алоқадор атамалар изоҳи илова қилинган.

Диссертациянинг умумий тавсифида танланган мавзунинг долзарблиги, мақсад ва вазифалари, илмий янгилиги, аҳамияти, методологик асослари ва усуллари, ишнинг объекти ва материали ҳамда тузилишига доир фикрлар баён этилган.

“Топоним ва антропоним – атоқли от тури” деб номланган 1-бобда топонимлар ҳақида умумий маълумот ҳамда ўзбек тили антропонимлари борасида фикр юритилган. Ушбу бобда атоқли отларнинг фақат икки тури

мисолида ономастик лексиканинг кенг қамровли эканлиги, унинг бой материалга эгалиги асослаб берилган.

Диссертациянинг 2-боби “ Ойконим ва гидронимларнинг таркиби ҳамда таснифи” деб номланган. Бобнинг биринчи қисмида “Ойконимия ва унинг таркибий қисмлари” масаласи ёритилган бўлса, иккинчи қисмда эса “Гидронимиянинг ўзига хос хусусиятлари” баён этилган.

Ишнинг 3-боби “Оронимия ҳамда этнотопонимлар таҳлили” деб номланган. Бунда “Ороним номнинг бир тури сифатида” ва “Этнотопоним ҳамда этнотопонимлар таснифи” каби қисмларда атоқли отларнинг икки гуруҳи ҳақида маълумот берилган.

Иш хулосалар билан якунланган.

Диссертациянинг якунланганлигини инобатга олиб, уни Давлат аттестация комиссияси ҳузуридаги расмий ҳимояга тавсия этаман.

Илмий раҳбар:

Б.Э.Қиличев

филология фанлари номзоди, доцент.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

Fakultet: Filologiya

Magistratura talabasi: Rahimboyeva D.Q.

Kafedra: O‘zbek filologiyasi

Ilmiy rahbar: f.f.n., dotsent Qilichev B.E.

O‘quv yili: 2012-2014

Mutaxassislik: 5A120102 –

Tilshunoslik (O‘zbek tilshunosligi)

MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI ANNOTATSIYASI

Mavzuning dolzarbligi. Mustaqil va ozod O‘zbekiston o‘zining sharaflari taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tmoqda. Buni mustaqil davlat sifatida rivojlanish boshlagandan, ilm-fan, milliy madaniyatimiz va xalqimiz tarixiga berilayotgan katta e‘tibordan bilish mumkin.

O‘zbek tili tadqiqida nomshunoslik – onomastika alohida o‘rin tutadi. Bu borada qator ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, toponimlarni hududiy o‘rganish sohasida K.Abdimuratov, A.Aslonov, Z.Do‘simov, N.Mingboev, S.Nayimov, T.Nafasov, A.Otajonova, A.Turobov, Sh.Qodirovalar samarali mehnat qilganlar.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari:

- onomastika tarkibini izohlash;
- onomastik leksika tarkibining har bir a‘zosini tahlil etish;
- onomastik birliklarning tasnifi masalasiga oydinlik kiritish;
- atoqli otlarning toponim, antroponim, oykonim, gidronim, etnotoponim kabi turlarini sharhlash;
- bu orqali onomastikaning ayrim jihatlariga aniqlik kiritish.

Tadqiqotning obyekti va predmeti. Ishda o‘zbek onomastik leksikasining boy materiallaridan foydalanildi. Shunigdek, S.Qorayevning “Географик номлар маъноси (1978), “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари” (2005), “Топонимика” (2006), Э.Бегматовнинг “Номлар ва одамлар” (1966), “Ўзбек исмлари” (1991),

“Исм чиройи” (1994), “Ўзбек исмлари. 14600” (2006), Т.Нафасовнинг “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати” (1988), kabi ilmiy asarlaridan nazariy manba sifatida foydalanildi.

Tadqiqot uslubi va uslublari. Tadqiqotda qo‘yilgan masalani yoritishda tilshunoslikning sinxron-tasviriy, qiyosiy va semantik-stilistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy jihatdan yangiligi shundaki, unda o‘zbek tilida mavjud tadqiqotlar asosida o‘zbek nomshunosligi, ayniqsa, toponim, antroponim, oykonim, gidronim, etnotoponim kabi tushunchalari bilan bog‘liq atamalar izohlandi hamda ularning tasnifi va shu tasnif bilan aloqador holatlar ochib berildi.

Tadqiqotning **ilmiy va amaliy ahamiyati** shundaki, mazkur ishda o‘zbek onomastik leksikasini tasniflash borasida tilshunoslar amalga oshirgan ishlar umumlashtirildi. Shu bilan birga hozirgi o‘zbek onomastikasining tasnifi berildi. Ishdagi tahlillardan atoqli otlar, o‘zbek toponimiyasi, o‘zbek antroponimiyasi, qolaversa, o‘zbek onomastikasi bo‘yicha ma‘ruzalarda keng foydalanish mumkin.

Ishning tuzilishi va tarkibi. Dissertasiya ishning umumiy tavsifi, 3 bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati va ilovalardan iborat bo‘lib, 72 sahifani tashkil etadi.

Bajarilgan ishning asosiy natijalari. Mazkur dissertatsiyada o‘zbek onomastikasi bo‘yicha amalgam oshirilgan katta hajmdagi ishlari sistemalashtirildi. Tilshunoslar tomonidan taklif etilgan g‘oyalar tanqidiy jihatdan tahlil etildi.

Xulosa va takliflarning qisqacha umumlashtirilgan ifodasi shundan iboratki, onomastik leksika o‘zbek tili lug‘at boyligining ajralmas qismidir, u yirik ichki tuzilishga ega o‘ziga xos tizimdir. Onomastikada toponim, antroponim, gidronim, etnonim kabilar alohida o‘rin tutadi.

Ilmiy rahbar: _____ f.f.n., dots. B.E.Qilichev

Magistratura talabasi: _____ D.Q.Rahimboyeva

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF UZBEKISTAN REPUBLIC
BUKHARA STATE UNIVERSITY

Faculty: Philology

Master graduate student: Rakhimboyeva D.Q.

Division: Uzbek philology

Scientific research instructor: Qilichev B.E.

Academic year: 2012-2014

assistant professor

Specialization: 5A120102 – uzbek linguistics

SUMMARY OF MASTER RESEARCH

The importance of the theme: Our independent Uzbekistan is developing day by day. We can know its development from the evolving of science, national culture and history. Onomastics is one of the important spheres in Uzbek language. Many scientists did a lot of work in this sphere. They are: K.Abdimuratov, A.Aslonov, Z.Dusimov, N.Mingboyev, S.Nayimov, T.Nafasov, A.Otajonova, A.Turobov, Sh.Qodirova.

The aim and tasks of the research work:

- to analyse the content of onomastics;
- to analyse every lexic part of onomastics;
- to identify the classification of units in onomastics;
- to analyse the types of noun`s toponym, antroponym, oykonym, gydronym, etnotoponym etc;
- to identify some parts of onomastics.

The object and subject of the research work: Rich materials of uzbek onomastic lexics are used in the work. As well as S.Karayev`s “The meaning of geographic names” (1978), “The toponyms of Uzbekistan`s regions” (2005), “Toponimica” (2006), E.Begmatov`s “Name`s and people” (1966), “Uzbek names” (1991), “Names beauty” (1994), “Uzbek names. 14600” (2006), T.Nafasov`s “The dictionary of the toponyms of Uzbekistan” (1988).

The research works style and ways: To solve the given tasks linguistics synchronic descriptive, comparative and semantic-stylistic analysis are used in the research work.

Scientific and practical advantage of the research work: The works of linguists are concluded in the research work from analysis of the work can be used in proper nouns, toponymy and onomastics of Uzbek lectures.

The structure and content of the research work: Dissertation consists of Introduction, 3 chapters, conclusion, literature, appendix and 72 pages.

The abbreviated concluded expression of conclusion and suggestion: It consists of onomastic lexics. It is undivided part of Uzbek dictionary. It has its inner specific structure. Toponym, anthroponym, hydronym, ethnonym are the important spheres of onomastics.

Scientific research instructor: _____ B.E. Qilichev
the candidate of the philological faculty

The student of master degree: _____ Rakhimboyeva D.Q.

Reja:

Ishning umumiy tavsifi.

1-bob. Toponim va antroponim – atoqli ot turi.

- 1.1. Toponim haqida umumiy ma'lumot.
- 1.2. O'zbek tilida antroponimlar.

2-bob. Oykonim va gidronimlarning tarkibi hamda tasnifi.

- 2.1. Oykonimiya va uning tarkibiy qismlari.
- 2.2. Gidronimiyaning o'ziga xos xususiyatlari.

3-bob. Oronimiya hamda etnotoponimlar tahlili.

- 3.1. Oronim nomning bir turi sifatida.
- 3.2. Etnonim hamda etnotoponimlar tasnifi.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar.

Ishning umumiy tavsifi.

Mavzuning dolzarbligi. Mustaqil va ozod O'zbekiston o'zining sharaflari taraqqiyot yo'lini bosib o'tmoqda. Buni mustaqil davlat sifatida rivojlanish boshlagandan, ilm-fan, milliy madaniyatimiz va xalqimiz tarixiga berilayotgan katta e'tibordan bilish mumkin.

Prezidentimiz I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" deb nomlangan kitobida ta'kidlaganlaridek, "O'tgan davr mobaynida davlat tilining hayotimizdagi o'rni va ta'sirini kuchaytirish, uni tom ma'nodagi milliy qadriyatga aylantirish yo'lida ilgari tasavvur ham qilib bo'lmaydigan ulkan ishlar amalga oshirildi. Istiqlool yillarida o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar ko'plab chop etildi..." [1, 86].

O'zbek tili tadqiqida nomshunoslik – onomastika alohida o'rin tutadi. Bu borada qator ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, toponimlarni hududiy o'rganish sohasida K.Abdimuratov, A.Aslonov, Z.Do'simov, N.Mingboev, S.Nayimov, T.Nafasov, A.Otajonova, A.Turobov, Sh.Qodirovalar samarali mehnat qilganlar [3; 16; 17; 19; 20; 21; 22; 43; 51].

Shu bilan birga toponimlarni umumlashtirib, ularning ayrim lisoniy jihatlarni o'rganishga bag'ishlangan ishlar ham bor. Bular jumlasiga E.Begmatov, Z.Do'simov, L.Karimova, J.Latipov, T.Enazarov, E.Qilichev, S.Qorayevlarning ilmiy izlanishlarini kiritish mumkin [10; 11; 12; 13; 14; 15; 23; 24; 28].

Lekin hali bu yo'nalishda qilinishi lozim bo'lgan ishlar anchani tashkil etadi. Bu ishlar sirasiga nomlarning to'liq yig'ilish, ularning lug'atini tuzish, toponimlarning etimologiyasi va tarixini oydinlashtirish, ayniqsa, ularning tasnifini belgilash kabi vazifalarni kiritish lozim. Bu hozirgi davr nomshunosligi uchun o'ta muhimdir. Bu holat tanlangan mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Tanlangan mavzuning asosiy maqsadi o'zbek onomastik leksikasining tarkibiy bo'linishini aniqlash, atoqli otlar ko'lamini belgilash hamda onomastikaga oid atamalarni batafsil izohlash, ularning hozirgi kundagi mavjud tasnifini mukammallashtirish kabi masalalarga oydinlik

kiritishdir. Buning uchun quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- onomastika tarkibini izohlash;
- onomastik leksika tarkibining har bir a'zosini tahlil etish;
- onomastik birliklarning tasnifi masalasiga oydinlik kiritish;
- atoqli otlarning toponim, antroponim, oykonim, gidronim, etnotoponim kabi turlarini sharhlash;
- bu orqali onomastikaning ayrim jihatlariga aniqlik kiritish.

Tadqiqotning obyekti va predmeti. Ishda o'zbek onomastik leksikasining boy materiallaridan foydalanildi. Shunigdek, S.Qorayevning "Географик номлар маъноси" (1978), "Ўзбекистон вилоятлари топонимлари" (2005), "Топонимика" (2006), Э.Бегматовнинг "Номлар ва одамлар" (1966), "Ўзбек исмлари" (1991), "Исм чиройи" (1994), "Ўзбек исмлари. 14600" (2006), Т.Нафасовнинг "Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати" (1988), kabi ilmiy asarlaridan nazariy manba sifatida foydalanildi.

Ishning metodologik asosi va tadqiq usullari. Borliqdagi narsa va hodisalar o'zaro bir-biri bilan bog'liqligi va doimiy rivojlanishda ekanligini e'tirof etuvchi dialektik falsafa ishning metodologik asosini tashkil etadi.

Tadqiqotda qo'yilgan masalani yoritishda tilshunoslikning sinxron-tasviriy, qiyosiy va semantik-stilistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Ishning yangiligi shundaki, unda o'zbek tilida mavjud tadqiqotlar asosida o'zbek nomshunosligi, ayniqsa, toponim, antroponim, oykonim, gidronim, etnotoponim kabi tushunchalari bilan bog'liq atamalar izohlandi hamda ularning tasnifi va shu tasnif bilan aloqador holatlar ochib berildi.

Tadqiqotning **ilmiy va amaliy ahamiyati** shundaki, mazkur ishda o'zbek onomastik leksikasini tasniflash borasida tilshunoslar amalga oshirgan ishlar umumlashtirildi. Shu bilan birga hozirgi o'zbek onomastikasining tasnifi berildi. Ishdagi tahlillardan atoqli otlar, o'zbek toponimiyasi, o'zbek antroponimiyasi, qolaversa, o'zbek onomastikasi bo'yicha ma'ruzalarda keng foydalanish mumkin.

Magistrlik dissertatsiya ishining joriylanishi. Mavzu yuzasidan 6 ta ilmiy maqola e'lon qilindi. 2012-2013-yillarda BuxDU magistratura bo'limi tashabbusi

bilan chiqarilgan “Tafakkur va talqin” nomli ilmiy maqolalar to‘plamida maqola; O‘zbek filologiyasi kafedrasida an’anaviy chiqarilayotgan “Filologiya masalalari” 7-8-chiqishi (2013, 2014) ilmiy maqolalar to‘plamida maqola chop etildi. Shuningdek, professor-o‘qituvchilar va talabalarning an’anaviy, ilmiy, nazariy konferentsiyasida (2013-2014) ma’ruzalar qilindi.

Tadqiqot o‘zbek filologiyasi kafedrasida dissertatsiyalarning dastlabki himoyasida muvaffaqiyatli himoya qilindi hamda rasmiy himoyaga tavsiya etildi.

Ishning tuzilishi. Dissertasiya ishning umumiy tavsifi, 3 bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati va ilovalardan iborat bo‘lib, 72 sahifani tashkil etadi.

*Ajdodlarimiz o‘zlari yashaydigan mahalla, shahar va qishloqlar,
bog‘-xiyobonlarga nom tanlashga juda katta e’tibor bergan.
Qadimiy nomlarda ota-bobolarimizning hayot va tafakkur
tarzi yaqqol o‘z aksini topgan.*

Islom Karimov

1-BOB.

TOPONIM VA ANTROPONIM – ATOQLI OT TURI.

1. Toponim haqida umumiy ma’lumot.

Dunyoda hamma narsaning nomi bor. “Tog‘” deganda balandmi- pastmi, kattami-kichikmi umuman tog‘ tushuniladi. Ko‘l ham shunday umumiy atama, turdosh ot. Bunday so‘zlarni xohlagan tilga tarjima qilish mumkin. Atoqli ot esa qandaydir bir narsani, predmetni, obyektini bildiradi va odatda tarjima qilinmasdan hamma tillarda deyarli bir xil yoziladi va talaffuz qilinadi. Masalan, **Samarqand** deganda, respublikamizdagi Zarafshon daryosi sohilida joylashgan go‘zal tarixiy shahar tushuniladi. **Buxoro** deyish bilan O‘zbekistonning ko‘hna shahri, shu nomli viloyat markazi ko‘z o‘ngimizda namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, toponim (geografik nom) – avvalo so‘zdir. Biroq u oddiy so‘z emas, birinchidan, atoqli ot. Ayni paytda ko‘pgina toponimlar, hatto tilshunos olimlar uchun ham tushunarsiz. **Xorazm, Samarqand, Farg‘ona, Namangan** kabi nomlarning kelib chiqishi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo‘lsa ham, ularning kelib chiqishi, etimologiyasi hamon oxirigacha ochib berilmagan [15, 18].

Joy nomlari shu qadar ko‘pki, hammasining ham ma’nosi tushunarli emas. Nom qancha ko‘hna bo‘lsa, uning etimologiyasini bilish shuncha qiyin bo‘ladi. Hamma nomlardan ma’no qidirib, mazmuni anglashilmagan nomlarni o‘zgartirib, boshqacha atash minglab yillarning mahsuli bo‘lgan ma’naviy yodgorlik ildiziga bolta urish demakdir.

Davrlar o‘tishi bilan nomlar o‘zgaradi. Nomlarning o‘zgarishi asosan, ularning shakli bilan bog‘liq. Ba’zan bu nomning noaniq ma’noli bo‘lishiga olib

keladi. Shunga qaramay, biz uchun noaniq bo'lgan geografik nomlar ma'nosini kelajak avlodlar tushunib oladi.

Ma'nosidan qat'iy nazar, barcha nomlar manzil vazifasini bajaradi. Shunday qilib, toponimlarning kishilik jamiyati uchun eng muhim va zaruriy funksiyasi manzil bo'lib xizmat qilishdir. Demak, joy nomlari bir obyektning ikkinchisidan farq qilish uchun, shu obyektning o'rnini aniq ko'rsatish uchun zarur.

Prof. S.Qorayevning ta'kidlashicha, geografik nomlar manzilgina emas, balki ko'pdan-ko'p axborot, tarixiy, geografik, lingvistik ma'lumot tashiydi. Har qanday geografik nom muayyan mazmunga ega, ma'nosiz nom bo'lmaydi. Lekin ko'pgina joy nomlarining ma'nosi yo'qolgan, aniqrog'i hozirgi kishilar uchun tushunarsiz bo'lib qolgan.

Toponimlar turli asrlar mevasi bo'lib, uzoq davrlar yashaydi. Qadimiy tillarda qo'yilgan nom keyingi xalqlar uchun oddiy toponimdan boshqa narsa emas, uning qanday ma'noni anglatishi haqida har doim ham o'ylab o'tirishmaydi.

Geografik nomlar turli davrlar guvohi. Turli soha olimlari – tilshunoslar, geograflar, tarixchilar, arxeologlar, geologlar, etnograflar toponimikaga murojaat qiladilar.

Geografik nomlarga qarab o'tmishda qanday xalqlar yashaganini, turli millat xalqlarining o'zaro aloqalarini, ularning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishini bilib olish mumkin [15, 19].

Turli davrlarda yashagan va turli tillarda gaplashgan xalqlar O'rta Osiyo, jumladan, o'zbek xalqining etnogenezida muayyan darajada ishtirok etgan va o'lkaning tarixiy toponimiyasida iz qoldirgan. Buni O'rta Osiyoning o'tmishda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lgan aholisining hozirgacha saqlanib qolgan urug'-qabila nomlarida ham ko'rish mumkin.

Sarmat, Sirak (Siroq), To'xar, Alan, Miton kabi toponimlar o'lkada turli davrlarda yashagan qadimiy xalqlar va qabila nomlarining in'ikosidir. Har bir mamlakat, viloyat, har bir tuman, shahar va hatto qishloqda qanchadan-qancha

toponimlar bor.

Ana shu toponimlarga qarab qishloq tarixini, unda kimlar yashagani, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

Maydoni O'zbekistonnikidan sal katta bo'lgan Shvetsiyada 12 million toponim qayd qilingan. Respublikamizda ham kamida shuncha toponim bor deyish mumkin [15, 19].

Geografik nomlar – xaritaning muhim elementidir. Joy nomlari obyektlarning manzillari bo'lish bilan birga hududning tabiati, tabiiy boyliklari va boshqa geografik xususiyatlari haqida ma'lumot bera oladi.

Toponimika geologik qidiruv ishlarida ham katta yordam beradi. Geologiya-minerologiya fanlari doktori R.A.Musin o'zining ko'p yillik ilmiy faoliyatida qadim zamonlarda ishga solingan konlarning o'rinlarini toponimika ancha aniq ko'rsatib bera olishini isbot qiladi. **Konsoy, Kontepa, Oltinbel, Oltintog', Simob, Kumushkon, Miskon, Ko'hila'l, Qo'rg'oshinkon** kabi daryo va soylar, tog'lar va tepaliklar, yo'llar va dovonlar, maydon va mavzelar bu joylardan yer osti boyliklari qazib olinganidan dalolat beradi.

Masalan, Parkent qishlog'i yaqinida joylashgan **Kumushkondan** qadimda ham, yaqin-yaqinlarda ham qo'rg'oshin qazib olingan. Nima uchun Kumushkon Qo'rg'oshinkon deb atalgan emas? Buning siri yaqindagina aniqlandi. Ma'lum bo'lishicha, Kumushkonning qo'rg'oshin rudalari boshqa kon rudalaridan o'zining kumushga boyligi bilan ajralib turarkan. Bu holat xalqimizda nom qo'yish madaniyatining yuqori darajasida bo'lganligidan dalolat beradi.

Joy nomlari juda qadim zamonlarda, ibtidoiy tuzum davrida paydo bo'la boshlagan. Joy nomlari ming-ming yillar davomida to'plana borgan va buning natijasida hozirgi vaqtda Yer sharida behisob toponimlar to'plangan. Lekin hammasi bo'lib, dunyoda qancha geografik nom bor ekanini hech kim bilmaydi, buni hisoblab chiqishning iloji ham yo'q. Har bir qishloqda va uning yon-verida bir necha quduq, kichik jar, ayrim qoya, hovuz bilan chegaralangan chek yer, buloq, tepalik, xirmonjoylar, yolg'izoyoq yo'llar uchraydiki, ularning nomlari shu qishloqdagi bir guruh odamdan boshqa hech kimga ma'lum emas. Bunday

kichik obyektlarni eng mukammal topografik xaritadan ham topib bo'lmaydi.

Geografik nomlar, avvalo so'zdir. Shuning uchun ular so'z kabi dunyoga keladi, yashaydi, ma'lum bir davr davomida mavjud bo'ladi (ko'pincha shakli hamda talaffuzi o'zgaradi), iste'moldan chiqadi va nihoyat nom-nishonsiz yo'qoladi. Toponimlarning umri turlicha. Ba'zi bir toponimlar bir necha yil yoki bir necha o'n yil yashasa, boshqa bir geografik nomlar asrlar bo'yi ham tildan tilga o'taveradi. Samarqand yunon tarixchilari asarida **Marakanda**, sug'd yozuvlarida **Smarakans**, **Toshkent** esa dastlab **Choch**, keyinchalik **Shosh**, X asrdan e'tiboran Toshkent shaklida qayd qilingan.

Qayd qilingandek, toponimlar turli davrlarning va turli tillarning mahsulidir. Bu xalqning tili bilan tarixi chambarchas bog'liqligidan darak beradi.

Nom qo'yish jarayoni o'z qonuniyatlariga ega bo'lib, birinchi navbatda tarixiy voqealar taqozosi bilan dunyoga keladi. **Gadoytopmas**, **Qulqishloq**, **Namozgoh**, **Oqmachit**, **Maddohlar**, **Xonobod**, **Taxti Sulaymon**, **Eski Vaqf**, **Mirshabxona**, **Boylar**, **Bevatan**, **Moxovqishloq**, **Eshonlar**, **Xaros** (aynan "Eshak tegirmon") kabi nomlar jamiyatning turli tabaqalarga bo'lingan tarixiy davri mahsulidir [15, 19].

Ikkinchidan, xalq hayotining turli jihatlari bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Bular sirasiga tabiiy hodisalar, etnoslar va boshqalar kiradi. Jumladan, **Qumbosdi**, **Ko'chki**, **Bog'ishamol**, **Xo'jalar**, **Eshonlar** kabilar kiradi.

1.2. O‘zbek tilida antroponimlar.

Til lug‘at tarkibida o‘z o‘rniga va tizimiy xususiyatlariga ega.

Yuqorida qayd qilinganidek, har bir onomastik tizim yana mayda tizimchalarga bo‘linadi. Jumladan, atoqli otlar sistemasiga kiruvchi antroponimlar ham o‘z navbatida boshqa podsistemalarga bo‘linadi. Bular quyidagilar:

- 1.Ismlar;
- 2.Familiyalar;
- 3.Ota ismlari (otchestvo);
- 4.Taxalluslar;
- 5.Laqablar [12, 12].

Ko‘rinadiki, antroponimlar o‘zbek tili leksik sistemasida ma’lum o‘ringa ega.

Tilimizdagi ko‘psonli ismlar xalqimizning ulkan madaniy hamda ma’naviy boyligining benazir durdonalaridan biridir. Har bir xalqning ko‘hna tarixi bo‘lganidek, ismlarning ham turli davrlarda, xilma-xil sharoitlar tufayli vujudga kelgan va rivojlanib borgan qiziqarli tarixi ham bordir.

Dunyoga kelgan chaqaloqqa ism qo‘yish va bu orqali uni boshqa shaxslardan farqlashga intilish jahondagi barcha xalqlarda juda qadimiy davrlardayoq yuzaga kelgan obyektiv ehtiyojdir.

Ism va ism qo‘yish haqida turli qarashlar mavjud. Bu haqda Ernest Begmatov “Fan” nashriyoti tomanidan 1994-yilda e‘lon qilingan “Ism chiroyi” kitobida quyidagi fikrlarni aytib o‘tadi: “Ism va ism qo‘yish odati – biror yakka shaxsni o‘zgalardan farqlash, ajratish ehtiyoji tufayli tug‘ilgandir. Keyinchalik yuzaga kelgan va rasmiy tus olgan familiyalar, laqablar, ota ismlari, ajdodiy (pantronomik) nomlar va ularning turli-tuman ko‘rinishlari, kishini atashning boshqa xil shakllari va usullari ana shunday hayotiy ehtiyojning qonuniy mahsulidir” [46, 7].

O‘zbek tili lug‘at boyligining kattagina qismini insonlarga qo‘yiluvchi maxsus nomlar tashkil qiladi. Kishilarning atoqli otlari fanda antroponimlar deb yuritiladi.

Ko‘rinadiki, antroponimlar o‘zbek tili leksik sistemasida ma’lum o‘ringa ega. Faqat ungagina xos bo‘lgan indikatorlar mavjudligi bilan ham xarakterlanib turadi. Xuddi shuningdek, antroponimlar semantik, uslubiy va yasalish xususiyatlari bilan boshqa leksik birikmalardan ajralib turadi. Shuning uchun ham onomastik tadqiqotlarni sinxron va diaxron planda sistem-struktur va tarixiy-qiyosiy metod asosida olib borish kerak.

Ismlar ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, ularda jamiyatning madaniyati va ijtimoiy hayoti aks ettirilgan bo‘ladi. Ismlar ma’lum bir shaxsning avlodi, uning jamiyatda tutgan o‘rni haqida ham xabar beradi. Har bir ism ma’lum bir sabablarga ko‘ra paydo bo‘ladi. U ommabop yoki kam qo‘llanuvchi bo‘lishi mumkin. Har bir nom o‘z tarixi, “biografiyasi” va “geografiyasi”ga ega. Ismlar lingvostilistik jihatdan real yoki to‘qima bo‘lishi mumkin.

1. O‘zbek antroponimikasi bo‘yicha samarali mehnat qilgan olimlardan biri prof. E.Begmatovdir. Olimning o‘ndan ortiq tadqiqotlari aynan antroponimlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Bular sirasiga “Номлар ва одамлар” (1966), “Ўзбек исмлари” (1991), “Исм чиройи” (1994), “Ўзбек исмлари маъноси” (1998), “Ўзбек исмлари. 14600 исмлар изоҳи” (2007) kabilarni kiritish mumkin.

Ismlar o‘z obyekti haqida ma’lum bir axborotlarni berishi mumkin (A.V.Superanskaya).

Bu axborotlar uch ko‘rinishga ega: lisoniy, nutqiy, qomusiy.

Til birligi (lisoniy) sifatida ular shaxslarni ataydi, individlarni bir-biridan ajratadi.

Nutqiy informatsiyada esa so‘zlovchining shu ismga munosabatini ifodalaydi. Masalan: “Gitler nomini eshitsam, jinim qo‘zg‘aydi”. Bu gapda nomga nisbatan salbiy munosabat ifodalanmoqda [12, 24].

Qomusiy axborot esa antroponim asoslangan applyativ ma’noga yaqinlashadi: Gulnora, Gulandom, Gulruxsor ismlarida gulga xos bo‘lgan noziklik, yoqimlilik semalariga asoslaniladi.

Ismlarda milliylik xususiyati aks etadi.

Ismlar eskilik yoki yangilik bo‘yog‘iga ega bo‘ladi.

Apilyativlardan ko'chgan ismlarda sinonimiya hodisasi mavjud (To'xtasin, Tursun) ammo polisemiya mavjud emas. Polionimiya hodisasi (A.V.Superanskaya) anchagina uchraydi. Masalan: Alpomish – Hakimbek; Ibn Sino – Avitsenna; Aristotel – Arastu kabi.

Ko'rinadagi, antroponimlar, eng avvalo, so'zdir, til boyligining bir qismini tashkil qiladi. Shu bilan birga ular o'ziga xos qator xususiyatlarga ega.

Taniqli tilshunos V.N.Nikonovning aytishicha: “Bir-biridan ajralmas amaliy va nazariy vazifalarning mavjudligi bilan antroponimika baxtlidir” [32, 14]. Shuning uchun ham antroponimlarga qiziqish, uni o'rganish qadimiy tarixga ega.

Yuz yillar davomida qator antroponimik tadqiqotlar yaratildi. Natijada kishi ismlarini o'rganuvchi fan antroponimika vujudga keldi. Bu sohaga bag'ishlab xalqaro onomastik konferensiyalar o'tkazildi. Jumladan, Butunittifoq onomastik konferensiyalar Ulyanovsk (1967), Gorkiy (1969), Buxoro(1974), Xiva (1991) va boqalar shular jumlasidandir.

Antroponimika masalalari bilan rus tilshunoslaridan A.M.Sobolevskiy, V.N.Nikonov, A.V.Superanskaya, S.I.Zinin va boshqalar shug'ullanganlar [6; 7; 31-33].

Turkologiya, jumladan, o'zbek tilshunosligida N.A. Baskakov, G.F.Sattorov, T.Jonuzoqov, R.Qo'ng'urov, J.Muxtorov, E.Begmatov, D.Abdurahmonov, E.Qilichev, I.Xudoynazarov va boshqalar ilmiy tadqiqot olib borganlar [Qarang: adabiyotlar ro'yxati]. Jumladan, E.Begmatov 1965-yilda “O'zbek tili antroponimikasi”, I.Xudoynazarov esa “Antroponimlarning til lug'at tizimidagi o'rni va ularning semantik uslubiy xususiyatlari” (1998) mavzusida nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qildilar. 2000 yilda esa N.Husanov “XV asr yozma yodgorliklari tilidagi antroponimlarning leksik-semantik xususiyatlari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

O'zbek tiliga Davlat maqomi berilgandan so'ng yuzaga kelgan ikki nomzodlik va bir doktorlik dissertatsiyalarining muvaffaqiyatli himoya qilinganligi antroponimik tadqiqotlar nihoyatda dolzarb va ularni har tomonlama o'rganish zamon talabi ekanligini ko'rsatadi. Mustaqil O'zbekistonning yangi

ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanish yo‘liga qadam qo‘yishi onomastik, jumladan, antroponimik sistemani yanada takomillashtirishni talab qilmoqda.

Onomastikaning tarkibiy bir qismi bo‘lgan “Antroponimika” bir qancha unsurlarni o‘z ichiga oladi va har bir nomda quyidagi unsurlarning barchasi mavjud bo‘ladi:

1. Antroponimika o‘z obyekti va tadqiq usuliga egaligi.
2. Tilda nomlar ma’lum bir sistem qurilishga egaligi.
3. Har bir nom ma’lum bir tarix mahsuli ekanligi.
4. Har bir nom o‘ziga xos talaffuz, yozilish, yasalish va tuzilish xususiyatlariga egaligi.
5. Antroponimik indikatorlar mavjudligi.
6. Antroponimlar regional xususiyatga ega ekanligi.
7. Antroponimlar ham boshqa leksik birliklar singari uslubiy ahamiyat kasb eta olishi va h.k.

Kishi nomlari bilan shug‘ullanuvchi antroponimika bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etadi, har bir inson ismining ma’nosi qanday ekanligi, qaysi tilga mansubligi va shunga o‘xshagan bir qancha ma’lumotlarni bilishni xoxlaydi. Shu sababli ushbu sohaning keng targ‘ib qilinishi barcha uchun birday zarur bo‘lib qoldi.

O‘zbek antroponimiyasini tadqiq qilish bilan bog‘liq ayrim dolzarb muammolar ham mavjud. Ular quyidagilar:

1. O‘zbek tarixiy antroponimiyasining barcha kategoriya va komponentlarini-kishi ismlarini, laqablar hamda taxalluslarni o‘tmishda o‘zbeklar uchun rusum bo‘lgan arabcha, forsha shakllarini har tomonlama o‘rganish.
2. Mifonim va teonimlarni to‘la o‘rganib chiqish.
3. Antroponimlarning uslubiy xususiyatlarini o‘rganish. Masalan, Bobur asarlarida antroponimlar kabi.
4. Antroponimlarning imlosi masalasi
5. Nomlarning izohli, orfografik, etimologik lug‘atlarini tuzish va h.k.

Darhaqiqat, ismlar tarixi xalq tarixidir. Har bir tarixiy davrning o'ziga xos ism berish odatlari bo'lgan. Chunonchi, ibtidoiy va urug'chilik davrda berilgan ismlarda mardlik, qahramonlik, abjirlik tushunchalari, turli ilohiylashtirilgan tasavvurlar o'z ifodasini topgan: Oyarig', Kuchbars, Alp, Er, Tangriberdi kabi.

O'zbek ismlari orasida ba'zan ma'nosiga ko'ra g'oyaviy qo'pol va noqulay holatga kelib qolgan Xudo-yev, Ollo-yev, Nabi-yev, Rasul-ov, Payg'om-ov, kabilarni uchratish mumkin. Bu familiyalar aslida Xudoyberdiyev, Olloqulov va h.k. bo'lishi kerak.

Kishilar chaqaloqqa berilgan nom uning hayotiga, taqdiri va baxtiga katta ta'sir ko'rsatadi deb ishonganlar. Bu kabi tasavvurlar nom kishining mohiyatidir, ism kishining o'ziga o'xshaydi degan noto'g'ri tushuncha bilan bog'liq. Shu sababli ham kishilar ongida "xosiyatli" va "xosiyatsiz" ismlar mavjudligi haqida turlicha ishonchlar yuzaga keladi. Bunday ishonchning xilma-xil ko'rinishlari turli millat onomastikasidagi ismlarda va bolaga nom berish odatlarida yorqin ko'rinadi. Masalan, karagaslarda vafot etgan odamning nomini yangi tug'ilgan bolaga qo'yishmaydi. Chunki marhumning arvohi achchiqlanib qolishi, ism bilan birga ajal bolaga ham o'tishi, yuqishi mumkin deb o'ylashadi.

Shuningdek, goldarning o'z bolasiga ism sifatida yaxshi kishilar nomini tanlashi ham bejiz emas. Xosiyatli nom kishini baxtli qiladi, bolada yaxshi xislatlarni yuzaga keltiradi, yomon nom bu kishi uchun baxtsizlik, ofat, kasallik va o'lim keltiradi deb xayol qilishadi. Axir, shunday bo'lmasa, o'zi bilan nomdosh bo'lgan kishi hayotida biror baxtsiz hodisa yuz bersa yoki u vafot etsa, o'xshash ism egasi bo'lgan gold o'z ismini darrov boshqa biror nom bilan almashtirishga oshiqarmidi deysiz?! Armanlar bo'lsa, bolamizga hayot bo'lgan qarindoshning ismiga o'xshash nom bersak, qarindoshning umri qisqarib qoladi deb o'ylasharmidi?! Keltirilgan odatlar yuzasidan olimlardan V.N.Vasilyev, P.P.Shimkevich, E.L.Layants, D.K.Zeleninlar qiziqarli materiallarni to'plashgan [51, 13].

Ismning inson va uning taqdiri bilan bog'liqligi haqidagi tasavvurlar turli-tuman va ko'p qirralidir. Beloruslarning hamqishloq bo'lgan jinni yoki

aroqxo‘rlarning nomiga o‘xshash ismlarni o‘z bolasiga qo‘yishdan qochishi ham keltirilgan odat bilan bog‘liqdir. Mana shunday noto‘g‘ri tasavvurlar ta’sirida bo‘lgan o‘tmish kishilari o‘zlarini turli tasodif va odatlardan saqlamoq uchun, har xil tilsimotlarning qurboni bo‘lib qolmaslik uchun o‘z shaxsiy otlarini sir saqlaganlar. Nomni yashirmoq uchun bolaga bitta emas, ikkita ism berilgan. Bolaning asosiy nomi sir tutilgan va u ikkinchi ism bilan yuritilgan. O‘zbek oilalarida bitta bolaning bir davrning o‘zida ham Muhammadamin, ham To‘xtasin deb ikki nom bilan atashga ham duch kelamiz.

Bolaga ism tanlashda o‘tmish ajdodlar ota-bobolarga ism sifatida xizmat qilgan atoqli otlarga murojaat qilish, chaqaloqqa nomni o‘sha otlar orasidan saylashga intilish dunyoning turli qit’alarida yashovchi xalqlarning keng amal qiluvchi rasm-rusumlardandir. Bu odatning o‘tmishda Saxalin, Bering bo‘g‘ozi hamda Afrika qit’asida yashovchi bir qator xalqlarda uchrashi mavjud adabiyotlarda qayd etilgan. Bu odatga O‘rta Osiyo xalqlari ham amal qiladilar. Bunda, asosan, ikki xil maqsad ko‘zda tutiladi: birinchidan, bolaga ismni ota-bobolar nomidan tanlash bilan o‘tmish avlod, ajdodlarni eslash va hurmatlash; ikkinchidan, chaqaloqqa, o‘tganlar ruhi, arvohi “yor bo‘ladi” uni “qo‘llab qo‘ltiqalaydi” deb ishonish. Bundan tashqari, kishilar o‘z bolasining ismi chaqaloqqa qo‘yilgan marhum qarindoshga o‘xshasin, o‘shandek badavlat yoki botir bo‘lsin, xushfe’l, xushmuomalali, mehnatsevar, tirishqoq bo‘lsin deb orzu qilishadi. Mana shunday maqsad va intilishlar zaminida o‘tmish ota-bobolarning nomi kishilar tasavvurida aziz va xosiyatli bo‘lib qolgan.

Tabarruk ismlar qatoriga islom dini bilan bog‘liq qator nomlar kiradi. Bularning asosiy qismi arabcha nomlardir. Ammo o‘zbek tilining turkiy qatlam ismlari ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Ism bag‘ishlovlar. (memorativlar)

Bu gruppaga kiruvchi nomlarning yuzaga kelishi va berilishi sabablari kishilarning tabiat va tabiat mo‘jizalari haqidagi qadimiy tasavvurlari bilan, ya’ni ba’zi hayvonlarni, o‘simliklarni, jonivorlarni, ilohiy deb bilish, ularga

sig'inish, ularni totem sifatida e'zozlanishi bilan bog'liqdir. Bunday ismlarning yuzaga kelishining asosiy negizi qadimiy davr kishilarining so'z (nom) ning sehrli kuchiga ishonishi va undan yordam kutishidir.

O'zbek tili antroponimiyasining turkiy qatlamida quyidagi memorativ ismlar uchraydi:

1) osmoniy jismlar nomidan yasalgan ismlar: *Yulduz, Oyxon, Kuntug'mish...*

2) turli tabiat hodisalari va stixiyalari nomidan yasalgan: *Bo'ron, Yomg'ir.....*

3) turli geografik obyektlarning nomlaridan yasalgan nomlar: *Dengiz, O'rmon, ...*

4) hayvon va qushlarning nomi bilan aloqador ismlar: *Qaldirg'och, Qo'chqor...*

5) turkiy qabila va urug'larning nomidan yasalgan antroponimlar. Bu nomlarga o'zbekcha va turkiy xalqlar uchun mushtarak bo'lgan etnonimlardan yasalgan ismlar kiradi: *Do'rmon, Barlos...*

O'zbek tilida ism-izohlar:

1. Nomda bola organizmidagi muayyan nuqsonlar yoki bola kasalligi bilan aloqador ma'lumotlar ifodalanadi: *Ochil, Ochila*. Bu ismlar ko'r bo'lib tug'ilgan bolalarga qo'yiladi.

2. Ismlar tanlaganda bola badanida mavjud bo'lgan ba'zi notabiiy belgilar, tashqi alomatlar, qandaydir jismoniy nuqsonlar hisobga olinadi. Shunday qilinsa bola umriga zavol kelmaydi, deb hisoblanadi: *Ortiq, Olti, Qo'shoq*.

3. Ism bolaning tashqi ko'rinishidagi alomatlariga ishora qilinadi: *Oqboy, Qoraboy*.

Ism tilaklar (dezirativlar). Bu tip nomlarga quyidagilar kiradi:

1. Ota-onalar chaqaloqning sog'-omon o'sishini, sonining ko'payishini xohlamoq uchun: *Ko'pay, O'lmas, Yo'lchi, To'xta* qo'yishgan.

2. Yangi tug'ilgan bola omon-eson ulg'ayishi va oila a'zolari safiga qo'shib ketishini xohlashadi: *Ilash, Qo'ldosh, Yo'ldosh*.

3. Chaqaloq ulg‘ayib ota-onasining qarindoshlari o‘rnini bosishini xohlashadi.: *O‘rin, O‘tagan.*

4. Keyingi farzandlarini qiz emas o‘g‘il bo‘lishini istashadi: *O‘g‘il, Ulbo‘lsin.*

5. Chaqaloq sog‘lom, mustahkam, irodali bo‘lib ulg‘ayishini turli kasalliklar oldida chidamli bo‘lishini xohlashadi. Shu sababli bolaga qattiq, mustahkam narsalar nomidan ism tanlashadi. Bunday nomlarga quyidagilar kiradi:

a) tabiiy narsalar nomidan yasalgan ismlar: *Tosh, Temir, Yoqut, Cho‘yon;*

b) mehnat qurollari, turmush anjomlari nomidan yasalgan ismlar: *Bolta, Tesha;*

6. Ba‘zi holatlarda bolaga ongli ravishda xunuk ma’noli ismlar qo‘yiladi. Bu bilan ota-onalar chaqaloqni yovuz kuchlardan, ko‘z tegishidan asramoqchi bo‘ladi: *Itolmas, Felamos, Yamoq.*

7. Chaqaloqning yovuz kuchlardan, bevaqt o‘limdan asrash uchun qo‘yilgan ismlar qatoriga “bolani sotish”, “sotib olish”, “almashtirib olish” singari odatlar bilan bog‘langan nomlar ham kiradi: *Sotqin, Topildi.*

8. Ota-onalar ism yordamida chaqaloqning yovuz dushmanlarini chalg‘itishga, aldashga, bolani bunday kuchlardan yashirishga intiladi va o‘shanga mos keluvchi nom tanlaydi: *Aldan, Adash, Berkin* [43, 36].

Ismlar yuzaga kelishi va qo‘yilishiga sabab bo‘lgan yuqorida biz keltirgan motivlar turkiy xalqlarda azaldan uchraydi. Hozir ham davom etmoqda. Biroq hozirgi o‘zbek yoshlarining ismlariga nazar solar ekansiz, ularning ota-onalari o‘z farzandining “ismi-jismiga monand” bo‘lishiga qanchalik e’tibor berishlarini payqab olasiz. “Ismi-jismiga monand” deganlaridek, ismlarini havas bilan tilga olamiz. Kattasi Oysanam bo‘lsa, kichigi Mahliyo, undan keyingisi Oysulton, yana biri Gulsara, Salomat, Halima, Sevar, – deb yozadi “O‘zbekiston xotin-qizlari” jurnali o‘z sonlaridan birida.

Darhaqiqat, o‘zbek tilida shunday ismlar ham borki, ularda kishilarning o‘z farzandiga bo‘lgan eng yaxshi tilaklari, odamlarning orzu va intilishlari, zamonaviy ideallari o‘z yorqin ifodasini topgan.

Kishilar o'z farzandlarining dovyurak va qo'rqmas bo'lib yetishishini orzu qilishi tilimizda Arslon, Botir, Mard, Sherbek, qahramon, Eryigit, Azamat, Kuchlik, Shijoat, Qaytmas kabi ismlarning tug'ilishiga olib kelgan. Odamlarning haqgo'ylik va adolatga, bilim va ma'rifatga intilishi, o'z bolasining ana shunday fazilatlar egasi bo'lishini orzu qilishi ham qadimiy va tabiiy hodisadir.

Mana shunday orzular Adolat, Odil, Oqiljon, Donoboy, Orifa, Oqila, Fozil, Fozila, erdona kabi nomlarning bizning davrimizga kelib keng tarqalishiga sabab bo'ldi.

O'zbeklarda qiz bolani nomlashga ancha mas'uliyat bilan munosabatda bo'ladilar. Qizlar ismi mazmundor, aytilishi qulay, eshitilishi yoqimli hamda ko'rkam bo'lishi lozim. Shu sababli ham qizlarga beriluvchi ismlar go'zallik timsoli bo'lmish yorug'lik va nur, nafislik va poklik tushunchalarini anglatuvchi so'zlardan: Barno, Maftuna, Madina, Mehri, Mubina, Beg'ubor, Marhamat, Xonzoda, Xurshida, Lobar, Matlab, Nozik, Orasta, Tozagul, Nodira, Pokiza; qimmatbaho va nodir predmetlar nomidan Gavhar, Yoqutoy, Kumush, Zumrad, Durjon, Tillaxon; yoshlik va baxtiyorlik, noziklik va iboning ramzi gullar nomidan Nilufar, Nargiz, Gulnoz, Lolaxon, Charos, Gulnor, Rayhon tanlanadi.

Bolaga munosib, yaxshi nom tanlashga intilish-eng qadimiy odat. O'tmishda ko'pgina kishilarning bu masala yuzasidan xilma-xil fikrlar bayon qilganini ko'ramiz.

O'zbek tilshunosligida Z.Do'simov toponimik indikator (lot: ko'rsatkich) lar haqida ilk bor alohida maqola e'lon qildi [24, 71-72]. Indikatorlar antroponimlarni tilning lug'at tarkibida o'ziga xos alohida bir tizimga birlashtiruvchi vositadir. Ular kishi ismlari tarkibida kelib, uni biror jihatdan xarakterlab, konnotativ ma'no ifodalaydi. Har bir indikatorni qabul qilgan antroponim shu indikator uchun mikrotekst vazifasini bajaradi.

Antropoindikatorlar mohiyatan ikkiga bo'linadi: ichki va tashqi indikatorlar.

Ichki indikatorlar deganda, antroponimdagi antroponimik belgisi uning o'z ichki imkoniyatidan tushunilib turishi nazarda tutiladi. Chunonchi, antroponimiklarning bosh harf bilan yozilishi, ma'lum bir qurshovda uchrashi va

shu nutqiy qurshovda o‘zaro ichki guruhlarga xoslanishi (Ra’no, Malika-ayollar; Qo‘chqor, Bolta-erkaklar ismlari kabi) anglashiladi.

Antroponimlarda tashqi indikatorlik vazifasini turli affiksoid va ma’no umumlashtiruvchi tavsifiy so‘zlar bajaradi.

Antroponimlarga qo‘shilish xususiyatiga ko‘ra indikatorlar quyidagilarga bo‘linadi:

1. Erkaklar ismiga xos: jon, xon, bek, sher;
2. Ayollar ismiga xos: oy, oyim, beka, suluv, gul, pari, xon;
3. Erkak va ayol ismiga qo‘shilishiga ko‘ra betaraf bo‘lgan antropoindikatorlar: jon, xon.

Yuqorida qayd etilgan turli affiksoid va tavsifiy so‘z elementlar kishilarga bo‘lgan subektiv munosabatni; badiiy tasvirda muallifning personajga yoki personajning personajga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatishda muhim uslubiy vosita hisoblanadi. Xuddi shuningdek, antroponimlar tarkibidagi turli xil indikatorlar kitobxonga hissiy ta’sir qilish, unga estetik zavq berish xususiyatiga ham ega. Bu vositalar orqali kitobxon asar qahramonlarining jamiyatdagi o‘rnini, ruhiy holatini, obraz mohiyatini yanada yorqinroq tushunadi.

Antropoindikatorlar serqirra hodisa bo‘lib, tilshunoslikda o‘z tadqiqotchilarini kutmoqda.

Antropoindikatorlar xalq og‘zaki ijodi asarlarida ko‘p uchraydi. Maktabda dostonlar va ularning til xususiyatlarini o‘rganish chog‘ida o‘quvchilar diqqatini antropoindikatorlar mohiyatiga qaratish ijobiy samara beradi. “Xon” indikator ismlar tarkibida ko‘p uchraydi. Bunday indikatorli antroponimlarda yasash asosi va yasovchi vosita birlikda yaxlit otni tashkil qiladi: Atirxon, O‘g‘ilxon, Go‘yoxon, Oppoxon. Albatta, bolalarga bunday ism qo‘yish jarayonida yangi tug‘ilgan bolaning go‘zalligi, nozikligi, do‘ndiqligi, ota-onaning o‘z farzandiga chuqur mehr-muhabbati, samimiy mehribonligi kabi holatlar ham e’tiborga olinadi: Popukxon, Iboxon, Iltijoxon, Mo‘ttixon, Durxon kabi.

Ba’zan-xon unsuri erkaklar ismini bildirgan shaxs otlari ham yasaydi: Dadaxon, Boboxon, Boyxon kabi.

Oy. Bu affiksoid ham erkalash, suyish, ulug‘lash ma’nolaridan tashqari, bir qator turdosh otlarga qo‘shilib, atoqli otlar yasashga xizmat qiladi: Cho‘lponoy, Shirmonoy, Shakaroy kabi. -oy affiksoidi kengayib-oyim shaklida ham keladi. Bu vaqtda ulug‘lash, ehtirom ma’nolari ham anglashiladi: Guloyim, Ulug‘oyim, O‘zbekoyim kabi. Bibi, buvi, ona kabi so‘zlar katta yoshdagi ayollarga nisbatan hurmat, erkalash ma’nolaridan tashqari turdosh otlardan atoqli ot-xotin-qizlar ismini yasashda ham keng qo‘llanadi: Onabibi, Norbuvi kabi. Bu affiksoidlar ba‘zan sifat, son, olmosh kabi so‘zlardan ham atoqli ot yasaydi: Ulug‘bibi, Ofoqbibi, Donobibi, Suluvbibi, Oqbuvi kabi. Bibi, buvi so‘zlari yasash asosi vazifasida kelib, turlicha ma’no anglatadigan atoqli otlar hosil qiladi: Bibigul, Bibiniso, Bibisuluv kabi.

Gul. Tilda juda ko‘p ishlatiladigan bu so‘z grammatik shakl yasashda ham, yangi so‘z hosil qilishda ham keng qo‘llanadi. Odatda yangi tug‘ilgan chaqaloqni ota-onalar ko‘pincha gulga nisbat beradilar, gul kabi pokiza, nafis, toza, chiroyli bo‘lishini istaydilar. Shu sababli gul unsuri orqali yasalgan xotin-qiz ismlari juda ko‘p uchraydi. Bu so‘z yasash asosi bilan birikib, chuqur ma’noli juda ko‘p yangi so‘zlar hosil qiladi: Baxtigul, Donogul kabi.

Gul unsuri so‘z yasash asosi vazifasida ham keladi. Bu vaqtda ham xilma-xil ma’no anglatgan atoqli otlar-xotin-qizlarning ajoyib ismlari hosil bo‘ladi: Gulandom, Gulasal, Gulbadan, Gulnora kabi.

Dil. Qalb, yurak ma’nosidagi bu so‘z ham xotin-qizlar ismini hosil qilishda keng qo‘llanadi. Bunda ham ota-onaning o‘z farzandlari-qizlariga bo‘lgan orzu-istagi, yurak so‘zlari o‘z ifodasini topgan. Dil so‘zi ko‘pincha yangi hosilaning yasash asosi vazifasida keladi: Dilorom, Dilafro‘z kabi.

Bulardan tashqari xotin-qizlar ismini hosil qilishda niso, xol, nor, beka, bika, oyim, buvish, momo, to‘ti, chuchuk kabi affiks va affiksoidlar turlicha ma’no anglatgan so‘zlarga qo‘shilib, erkalash, ulug‘lash, hurmat ma’nolarini ifodalash va turkiy muannas (jins) shaklini hosil qilishi uchun xizmat qiladi: Oyniso, Xolbeka, Xolposhsha, Tillabuvish, Norbegan, Baxtibonu, Xolchuchuk kabi.

O'zbek tilida erkaklar ismini hosil qilishda ham forma yasovchi affikslar keng qo'llanadi. Bular quyidagilar:

Jon. Bu so'z o'z mustaqil ma'nosi va erkalash, suyish, hurmat kabi ma'nolari bilan turdosh otlarga qo'shilib, uni atoqli otga aylantirishga xizmat qiladi.: Bobojon, Otajon, Mullajon, Pirjon kabi.

Boy. Subyektiv baho shakli hosil qilish bilan birga, turdosh otlarni atoqli otga aylantirishda ham ko'p ishlatiladi: Abdiboy, Dovulboy, Markaboy kabi. Bu affiksoid sifat, son va fe'llardan ham atoqli ot yasashga xizmat qiladi: Yaxshiboy, Yetmishboy, To'qsonboy kabi. Bir qator atoqli otlarda "boy" so'zi yasash asosi vazifasida ham keladi: Boytemir, Boytoy kabi.

Bek hurmat, erkalash ma'noli grammatik shakllar yasash bilan birga, turdosh otlardan atoqli ot hosil qilishda ham qo'llanadi: Oybek, Elchibek, Elbek kabi. Xuddi shu ma'noda yasash asosi vazifasida ham keladi: Bektosh, Bekqul, Bektoy kabi.

Qul. Bu so'z o'zining dastlabki ma'nosidan uzoqlashgan bo'lib, ko'pincha erkalash, suyish ma'nolarida, shuningdek, turdosh otlarni atoqli otga aylantirishda qo'llanadi: Eshqul, Sherqul kabi. Tarixan bu so'z ikki ma'noda, ya'ni Ollohning bandasi hamda qul kishi ma'nolarida qo'llangan.

Toy. Shakl yasovchi bu affiksoid ham erkalash, suyish, orzu-istak ma'noli shakl yasash va turdosh otlarni atoqli otga aylantirishga xizmat qiladi: Erkatoy, Shertoy, Eshtoy kabi.

Shunday qilib, shaxs nomlariga qo'shilib kelgan turli xil antropoindikatorlar ushbu shaxslarning jamiyatdagi mavqei, o'rnini ko'rsatish bilan birga kitobxonga ma'lum bir ruhiy zavq beradi, badiiy tasvirda obraz mohiyatini yanada yorqinroq anglashga yordam beradi.

2-BOB.

OYKONIM VA GIDRONIMLARNING TARKIBI HAMDA TASNIFI.

2.1. Oykonomiya va uning tarkibiy qismlari.

Toponim deganda, ma'lum geografik obyektning nomi, uni boshqa shunday obyektдан farqlovchi atama tushuniladi. Umuman olganda onomastikada toponimlar o'zining ko'lami, tarkibiy qismlarga boyligi, murakkab ichki tasnifga egaligi bilan farqlanadi [12]. Avvalo toponimlar makro- va mikrotoponimlarga bo'linadi. Makrotoponim deganda, eng kamida bir viloyat hududida mavjud bo'lgan toponimlar to'dasi nazarda tutiladi. Bunday to'da o'z ichiga bir necha o'n ming birlikni qamrab olishi mumkin. Mikrotoponim esa nisbatan kichik hududning toponimiyasi bo'lib, u bir tuman yoki shahar bilan cheklanadi.

Toponim qanday obyektни nomlashiga ko'ra ham tasniflanadi. Jumladan, shahar, qishloq, tog', o'rmon, suv havzasi va hokazolar. Biz quyida ana shularni sharhlashga harakat qilamiz.

Oykonom deganda, shahar, qishloq, ovul va boshqa aholi punktlari tushuniladi. Shahar yirik aholi punkti bo'lib, iqtisodiy, ma'muriy va madaniy markaz sanaladi. Shahar so'zi sanskritcha "davlat", "mutlaqi hokimning qarorgohi" ma'nosini anglatadi [13]. Qadimda har qanday yirik aholi punkti, xususan shahar atrofi devor, hatto ichma-ich ikki qavat devor bilan o'ralgan. *Ichki shaharning* (Xorazmda Ichanqal'a) – *shahri darun* – *tashqi shahar* (Xorazmda Dishan qal'a) - shahar berun deyilishi shundan.

Qadimgi turk tilida shahar – *baliq* deyilgan. Mahmud Koshg'ariy turkiy tilda "shahar" o'rniga *kend* so'zi ishlatilishini, lekin o'g'iz qabilasi vakillari *kend* deganda qishloqni tushunishlarini aytgan, hozir ham o'g'iz guruhiga kiradigan ozarboyjon tilida qishloq o'rniga *kend* so'zi ishlatiladi.

Qishloq aslida kichikroq aholi punkti. Qishloq "qishlaydigan joy" ma'nosida bo'lib, *yayloq* (yaylov) – "yozda turiladigan joy" so'zining aksi.

Aholi punktlari aholisining soni va iqtisodiy ma'muriy ahamiyatiga qarab *shaharcha* (posyolka), *ovul* (kichik qishloq yoki chorvadorlar qishlog'i), *qo'rg'oncha* (katta qishloqdan ajralib chiqqan qishloq), *mahalla* (mustaqil

qishloq yoki katta qishloqning bir bo‘lagi) kabi turlarga bo‘linadi.

O‘zbekistonda taxminan 13 000 aholi punkti bor. Bundan bir necha o‘n yil avval ularning soni bundanda ko‘p bo‘lgan. Ko‘pincha qishloqlar yiriklashtirilgan yoki aholisi boshqa joylarga ko‘chirilgan. Biroq “ko‘l qurisa ham nomi qurimaydi” deganday, bunday maskanlarning nomlari turli yozma yodgorliklarda, arxivlarda saqlanib qolgan.

Shunday qilib, O‘zbekiston oykonimlarining umumiy soni 25-30 mingga yetgan. Bunday katta miqdordagi toponimlarni ilmiy tahlil qilish oson emas.

Oykonimlar toponimiyaning eng o‘zgaruvchan tarmog‘idir. O‘lka tabiatining xususiyatlari, jamiyat hayotida asrlar davomida ro‘y bergan tarixiy, ijtimoiy va siyosiy hodisa-voqealar, aholining kasb-hunarlarini nomlari, aholi punktini birinchi bo‘lib o‘zlashtirgan yoki unga asos solgan kishining ismi, yoiniki, unda qanday qavm vakillari yashagani yoki yashayotganiga qarab urug‘-qabilaning nomi – etnonim shahar-qishloq nomlarida o‘z aksini topadi. O‘rta Osiyo, jumladan, O‘zbekiston qadimiy dunyo madaniyat markazlaridan biridir. Tarixi uzoq mamlakatlarning toponimlari ham qadimiy bo‘ladi. *Buxoro, Samarqand, Romitan, Choch, Termiz, Xiva, Zomin, Ishtixon, Shofirkon* kabi shahar va qishloqlarning nomlari ming yilliklar bilan o‘lchanadi.

Oykonimlar barcha toponimlar orasida tarixiy, lisoniy (lingvistik) jihatdan eng qimmatli yodgorliklar sanaladi. Bu nomlarning ma’nosi, qaysi tilga oidligi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo‘lsa ham kelib chiqishi uzil-kesil hal qilingan deb bo‘lmaydi. Toponimlarning etimologiyalari haqida bayon etilgan fikrlar soni ularning aniqlik darajasiga to‘g‘ri mutanosib emas, degan qarash bor. Buning ma’nosi shuki, aytilgan mulohazalar ko‘paygan sari etimologiyaning aniqlik darajasi ham orta boradi [20].

Aholi punktlari ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. Shuning uchun ham shahar-qishloqlarning tarkib topishi, joylashishi, atalish qonuniyatlarini konkret tabiiy-tarixiy va siyosiy sharoit bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Qishloq-shaharlar nomlarini ayrim-ayrim o‘rganishdan ko‘ra, ularni

guruh-guruhlarga bo‘lib, tasniflash va tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Aholi punktlari nomlarini asosan 2 yirik guruhga bo‘lish mumkin:

1. Tabiiy yoki tabiiy-geografik oykonimlar.
2. Kishilarning xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq ijtimoiy-iqtisodiy oykonimlar.

1. Tabiiy yoki tabiiy-geografik oykonimlar deganda, suv obyektlari nomlariga, joyning geomorfololik shakllariga, o‘simlik-hayvon nomlariga va boshqa tabiiy-geografik sharoitga qarab atalgan aholi punktlari tushuniladi.

a) **gidrooykonimlar**, ya’ni suv obyektlariga qarab atalgan aholi punktlari nomlari tarkibida *anhor, nahr, ama, ariq afdoq, bodoq, buloq, gurillovuq* (“sharshara”), *daryo, jo‘y, jo‘ybor, jo‘yak, kanal, koriz – keriz, ko‘l, mashat – bashat, ob, ro‘d, ro‘dbor, sardoba, sel, soy, suv, tagob, chashma, sharshar* (*sharshara, sharloq, sharillovuq*), *o‘zak, qoq, quduq* kabi atamalar uchraydi [9, 8]. Bunday oykonimlarni Respublikaning hamma joyida uchratish mumkin, chunki aholi punktlari suv bor joyda barpo etiladi. Qishloq va shaharlarning ariq-soylar bilan atalishi ham shundan. *Ariq, buloq, ko‘l, soy, suv, quduq* kabi atamalar aholi punktlari nomlari tarkibida 50 martadan 100 martagacha takrorlanadi [14].

Suv obyektlaridan nom olgan gidrooykonimlar:

- 1) anhor – nahr – Anhor, Ulug‘nor;
- 2) ama – Ama, Arnaovul, Amasoy;
- 3) ariq – Ariqboshi, Beshariq, Jarariq;
- 4) buloq – Jarbuloq, Oybuloq, Oqbuloq;
- 5) daryo – Daryobo‘yi, Daryoliq, Sirdaryo;
- 6) yop – Bo‘zyop, Kattayop, Qumyop;
- 7) jo‘y, jo‘ybor “ariq”, “anhor” – Jo‘yimulk, Jo‘ysafed, Jo‘ybor (jo‘yak ham joy so‘zining kichraytirilgan shaklidir);
- 8) kanal – Kanalbo‘yi, Kanalobod, Kanalpasti;
- 9) koriz – S aksonkoriz, Koriz, Keriz;
- 10) ko‘l – Ayronko‘l, Oydinko‘l, Oqko‘l;
- 11) mashat – (asli-boshot) “suvi qumga singib ketadigan kichik buloq” – Mashat, Uchmashat;

- 12) ob – Labiob, Duoba, Obiravon;
- 13) ro‘d, ro‘dbor “daryo”, “kanal” – Ro‘dak, Labiro‘t, Ro‘dasoy;
- 14) sardoba – Sardoba (bir necha qishloq nomi);
- 15) saqa “kanalning bosh inshooti” – Toshsaqa, Saqachi;
- 16) soy – Bo‘stonsoy, Ilonsoy;
- 17) suv – Bo‘zsuv, Bo‘laksuv, Qorasuv;
- 18) chashma – Sarchashma, Chashma;
- 19) shar-shar (sharilloq, sharillovuq) “sharshara” – Sharshar, Sharilloq;
- 20) o‘zak “suvi ba‘zan qurib qoladigan kichik ariq” – Ko‘ko‘zak, Injenero‘zak,

Sario‘zak;

- 21) qoq “cho‘ldagi katta ko‘lmak suv” – Toshqoq, Qizilqoq;
- 22) quduq – Botirqudux, Oltinqudux, Otquduq va hokazo.

b) **orooykonimlar**, ya’ni relyef shakllari nomlarini bildiradigan oykonimlar tarkibida *adir, bel, dara, dahana, do ‘ng, jar – yor, kamar, ko‘tal, tal, tepa, teva, tosh, tog‘ – tov, chosh, o‘y, qapchig‘ay, qo‘ton, qiya, qir, qum* kabi atamalar (indikatorlar) qayd qilinadi. O‘zbekiston toponimiyasida jar termini oltmish martadan ko‘proq, tosh atamasi esa yuz martadan ortiq takrorlanadi. Bu borada tepa atamasi “rekord” qo‘ygan; buning asosiy sababi shundaki, urug‘-aymoq ma’nosida *to‘p – to‘pa – to‘ba* atamasi jonli tilda *tepa* bo‘lib ketgan (masalan, Do‘rmonto‘pa, Naymanto‘pa Do‘rmontepa, Naymantepa shaklini olgan).

Relyef shakllaridan nom olgan orooykonimlar:

- 1) adir – Bo‘lakadir, Adirmoq;
- 2) bel – Beltov, Beltepa, Belariq;
- 3) dara – Omondara, Palandara;
- 4) dahana – Oqdahana, Qoradahana;
- 5) do‘ng – Do‘ng, Do‘ngariq, Do‘ngovul;
- 6) jar (yor) – Ko‘kjar, Omborjar, Jomonjar, Ko‘yganyor, Oqyor;
- 7) kamar – Zarkamar, Kamar, Kamarqishloq, Qorakamar;
- 8) ko‘tal – O‘zbekko‘tal, Tojikko‘tal;
- 9) tal – Tallak, Tallashqon;

- 10) tepa – Bo‘ritepa, Oqtepa, Zartepa;
- 11) tosh – Dovtosh, Qoratosh;
- 12) tog‘ (tov) – Bobotog‘, Yetimtog‘, Qiziltov, Saritov;
- 13) qo‘ton (“shamol kam tegadigan chuqurroq soylik”) – Jarqo‘ton, Qoraqo‘ton;
- 14) qiya – Ayriqiya, Qoraqiya;
- 15) qir – Jetimqir, Qoraqir va hokazo.

c) **fitooykonimlar**, ya’ni o‘simlik nomlari bilan atalgan oykonimlar tarkibida yovvoyi o‘simliklardan *ajriq, archa, bodom, bodomcha, burgan, do‘lana, lola, pista, so‘kso‘k (saksovul), turang‘i, shilvi, shuvoq, evalak, erman, yulg‘un, jing‘il (jangal), yantoq, qamish, g‘umay*; madaniy o‘simliklardan *anjir, anor, arpa, beda, bodom, gujum jiyda (jida), olma, paxta, pista, tarvuz, tariq, terak, tol, tut, uzum, shaftoli, qovoq, qovun* kabilar nomlari uchraydi. Fitooykonimlar u qadar ko‘p emas. Respublikadagi barcha aholi punktlarining bir foizidan sal ko‘prog‘i fitooykonimlardir [14]. Chunki bog‘-rog‘, paxta, g‘alla va ekinlar bilan band vohalarda paxtazorlar ham, mevazorlar ham, polizlar ham kishining e’tiborini alohida tortadigan va toponim hosil qiladigan darajada farqi bilan ajralib turmaydi. Shunga qaramasdan, sobiq Ittifoq davrida Respublikada 50 dan ortiq aholi punkti *Paxta, Paxtakor, Paxtakon, Paxtakesh, Paxtakurash, Paxtachi, Paxtaqaynar, Paxtaqishloq* kabi nomlar bilan ataladigan bo‘ldi [17].

Bu o‘rinda shuni aytish kerakki, *ajriq (Ajriqti), archa (Archazor), bodom, bodomcha (Bodomzor, Bodomcha, Bodomchali), burgan (Burganlik), do‘lana (Do‘lana), pista (Pistamozor), so‘kso‘k (Saksovul, So‘kso‘k), shilvi (Shilvi), shuvoq (Shuvoqzor), evalak (Evalak), erman (Erman), yulg‘un (Yulg‘unzor), yantoq (Qorayantoq), qamish (Oqqamish, Sariqqamish), qiyoy (Qizilqiyoy), qo‘g‘a (Qug‘ali), g‘arov (G‘arovli), g‘umay (G‘umayli)* kabi yovvoyi o‘simliklarning nomlari bilan atalgan shahar va qishloqlar, nafaqat tilshunoslik, balki tarixiy, tabiiy geografiya bo‘limining ham obyekti bo‘lishi kerak.

Lekin toponimistlar har qanday madaniy o‘simliklardan nom olgan aholi punktlarini fitooykonimlar jumlasiga kiritadi. Bu unchalik to‘g‘ri emas, chunki madaniy o‘simliklar, turli ekinlar va daraxt-butalar dehqonchilik hamda

bog'dorchilik manbai bo'lib, iqtisodiy geografiyaning obyekti hisoblanishi lozim edi.

Lekin biz ham an'anaga amal qilib, madaniy o'simliklar nomlari negizida yasalgan oykonimlarni tilga olib o'tamiz: Anjirli, Anorzor, Arpa, Arpako'1, Arpaliko'1, Arpapoya, Bedazor, Bedapoya, Beshtarak, Beshtol, Beshqovoq, Bodomzor, Galatut, Gujumli, Gujumdi, Jigda, Jiydali, Jiydazor, Jiydabuloq, Jiydamahalla, Jiydamozor, Jiydaqishloq, Lola, Lolazor, Mingo'rik, Mingchinor, Mirzaterak, Nayzaqayrag'och, Olmazor, Olmali, Olchali, Oqterak, Paxtazor, Paxtakesh, Paxtakor, Paxtakurash, Paxtako'1, Paxtafront, Paxtachi, Paxtaqaynar, Paxtaqishloq, Pistali, Pistalik, Sertut, Tariq, Terak, Terakzor, Terakli, Teraktagi, Tol, Toldi, Toldiquduq, Tolzor, Tolli, Tolliovul, Tollisoy, Tolliq, Tolliqishloq, Tolliqo'rg'on, Tolmazor, Tut, Tutzor, Tutli, Uzumzor, Shaftoli, Shaftolizor, Yakkaarcha, Yakkatol, Qatortarak, Qatortol, Qartortut, Qizilgul, Atirgul, Qiziltol, Qiziltut, Qorayog'och, Qorajiyda, Qoratol, Qushyog'och, Qo'shchinor va h.k. Bundan tashqari bog' (Bog'zor, Bog'obod, Bog'iston kabi), gul (Gulzor, Guliston, Gulshan) kabi so'zlardan tarkib topgan oykonimlar ham anchagina uchraydi [3; 17; 20].

Umuman olganda, gidrooykonimlar hamda orooykonimlarga nisbatan fidooykonimlar kamroq uchraydi.

Buning asosiy sababi shundaki, inson o'z hayoti uchun birinchi galda qandaydir suv manbai yaqinidan makon tanlagan va manzilni ham ko'proq shu suv manbai nomi bilan atagan, aholi punktining tevarak-atrofdan farq qiladigan geomorfologik xususiyati shahar-qishloq nomi uchun muhim ko'rsatkich hisoblangan. Hamma joy tog'-u toshlardan iborat bo'lgan hududda *tog'* so'zi joy nomi shaklida ko'p uchramaydi yoki hamma maydonniga bug'doy ekiladigan o'lkada *bug'doyzor* toponimi xarakterli hisoblanmaydi. Bog'-u rog'lardan iborat O'zbekistonda *bog'* so'zi oykonim shaklida son-sanoqsiz takrorlanavermaydi.

d) **zootoponimik oykonimlar** – hayvon nomlari bilan atalgan aholi punktlari. Bunday oykonimlar tarkibida *ayg'ir, baliq, bahrin, bedana, biya, burga, burgut, buvra, bug'ra, bo'ri, do'lta (sirtlon), ilon – jilon, kirpi, laylak, malax* (tojikcha,

tumanday yopirilib keladigan chigirtka galalari), *ot*, *tuya*, *chag'a*, *chigirtka*, *chovli*, *shag'ol*, *echki*, *eshak*, *qarsak*, *qarchig'ay*, *qarg'a*, *qulon*, *g'ajir* (g'ajimoq fe'lidan o'limtikxo'r beso'naqay qush, tasqara ham deyiladi) kabi nomlar uchraydi. Bunday nomlar hammasi bo'lib bir necha o'ntadan oshmaydi [41, 48-52].

Zootoponimlarni farqlashning qiyinligi shundaki, bir qancha urug'-aymoq vakillari falon hayvondan tarqalganmiz deb, ularni muqaddas bilishgan. Bu toponimik hodisa "totem" deb ataladi. Masalan, *bahrin* (lochinning eng olg'ir turi) *bug'ra* – *buvra*, *ilon*, *chovli* (ov qushi), *shag'ol* (chiyabo'ri), *echki*, *qarsaq* (cho'l tulkisi), *qulon* (yovvoyi ot) kabi urug'lar ma'lum. Burqut degan urug' ham asli "burgut" ma'nosini bildirsa kerak. Masalan, g'ozoyoqli degan o'zbek urug'i bor. Uning tamg'asi shaklan g'ozning panjasiga o'xshaydi. G'oz qadimgi turkiy tilda, hozirgi qozoq, qirg'iz va tojik tillarida ham qaz deyiladi. Etnonim inobatga olinsa, burqut urug'ining nomi burgutdan olinganini payqash qiyin emas.

Uzoq o'tmishda kishi hayoti tabiat bilan chambarchas bog'liq bo'lganini esga olsak, tabiiy geografik nomlar ilgarilari hozirgiga nisbatan katta o'rin tutganini tasavvur qilish mumkin. Hayvonlarning nomlaridan kelib chiqqan aholi punktlari – zoooykonimlarni esga olaylik: *Ayg'ir*, *Ayg'irtepa*, *Baliqli*, *Baliqliko'l*, *Bahrin*, *Bedana*, *Beshechki*, *Biya*, *Burgali*, *Burgalik*, *Burgutqala*, *Bo'risoy*, *Bo'ritepa*, *Do'lta*, *Do'itali*, *Ilonli*, *Karpiko'l*, *Laylaklar*, *Laylakon*, *Laylako'ya*, *Laylakxona*, *Oqbo'yra*, *Oqechki*, *Malaxteza*, *Chag'ali* (chag'alay), *Chigirtkali*, *Chovli*, *Chovlisoy*, *Shag'ol*, *Shag'olak*, *Qarsaqli*, *Qarchig'a*, *Qarchig'ay*, *Qarg'a*, *Qarg'alar*, *Qarg'atepa*, *Qulonxona*, *Qulonchi*, *Qulonqoq*, *G'ajir* va boshqalar. Ko'rinib turibdiki, hayvon nomlari bilan yuritiladigan qishloq va shaharlar ko'p emas. Bundan tashqari bu tipdagi oykonimlarning chindan ham biron hayvon turi nomi bilan atalganini to'la ishonch bilan aniqlash qiyin. Buning sababi shundaki, har qanday hayvon nomi boshqa, ko'chma ma'noda qo'llangan bo'lishi mumkin. Masalan, *ayg'irtepa* deganda "katta tepalik" tushunilishi mumkin, yoki **baliq** so'zining qadimiy ma'noda "shahar" bo'lgani,

bahrin, burqut (burgut), *ilon* (jilon), *shag'ol* (shoqol), *qarg'a, qulon, oq qo'yli, qora qo'yli*, kabi urug' nomlari ham bo'lgan. Alqor, Karkidon kabi oykonimlarning *arxar* (alqor), *kark* (karkidon) singari hayvon nomlaridan kelib chiqqanini paleozoologik tadqiqotlar isbotlashi mumkin.

2. Kishilarning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy oykonimlar.

Toponimika tarixiy-iqtisodiy geografiyaga xo'jalik faoliyatining qadimiy turlari geografiyasini, qadimda keng rasm bo'lgan kasb-hunar nomlarini, ko'hna savdo yo'llari va o'tmishda qazib chiqarilgan yer osti boyliklari geografiyasini aniqlashda katta yordam berishi mumkin. Kishilarning xo'jalik faoliyatini, mehnat taqsimotini ko'rsatadigan qadimgi kasb-hunar nomlari bilan bog'liq oykonimlardan misollar keltiramiz: Aravakashlar, Aravachilar, Asalchi, Astarbof, Attoron, Ayoqchi, (*idish-tovoq ustasi*) Ayoqchiovul, Bog'bon, Bojbon, Baydoqchi, (*"bayroqchi"*) Baqirchi, (*"miskar"*) Baliqchi, Baliqchilar, Baliqchimahalla, Bordonchi, Baxmalbof, Baxshilar, Baxshiyon, Baxshitepa, Bofandalar (*"to'quvchilar"*), Bilamixchi (*"atala – bo'lamiq sotuvchilar"*), Binokor, Bichoqchi (*"pichoq ustasi"* – bir qancha turkiy tillardagi kabi Buxoro atroflarida ham pichoqni bichoq deyishadi. Aslida ham shunday, ya'ni bichoq so'zi bichmoq fe'lidan kelib chiqqan), Bo'zachi, Bo'zchi, Bo'yrafof, Bo'yrafofcha, Bo'yrachi, Bo'yoqchi, Vaximkor (*vaqfkor, vaqf yerlarda ishlaydigan dehqon*), Gilambof, Go'spandjallob (*qo'y olib sotuvchi savdogar*), Dabboqi (*kunchi*) Darg'a, Darg'aovul, Darg'alilar (*darg'a – kema kapitani*) Darbozlar, Dorigar (*dori-darmonlar tayyorlovchi mutaxassis*), Dodxo (*dodxoh*), Dasturxonchi Devorzan (*paxsachi*), Degrez, Dehqon, Dehqonobod, Dugdo'z, Dukchi, Dukchilar, Dukchilik, Jevachi (*sovutchi*), Yomchi (*yamshik*), Zargar, Zargarlar, Zargaron, Ipakchi, Ishchi xizmatchi, Ishchilar, Kamongaron (*o'q-yoy ustalari*) Konchilar, Kirakashxona, Karvonboshi, Karvonguzar, Kamaychi, Kosagar (*kosa ustasi*) Kosagaron, Ketmonchi, Kigizchilik, Kulol, Kulolon, Kuloltepa, Kundakor (*kunda ustasi*), Ko'nchi, Ko'nchiboy, Mokusozone, (*moki ustasi*), Mamiqgul (*Paxtakor*), Mergan, Merganlar, *Mergancha, Miltiqchi, Mirob, Miroblar, Mixchagar* (mix yasovchi usta) *Mixchagaron, Mizado'zon* (etikdo'zlar),

Murdasho'ylar, Navkar, Nag'orachi, Naqqosh, Nalbandon (taqachilar), *Namadgaron* (kiyiz ustalari) *Nonvoyon* (nonvoylar), *Nospurush, Nurchilar* (elektrchilar) (yangi oykonim), *Olachabof* (olacha to'quvchi), *Podachi, Polizchi, Ponsat* (tojikcha ponsad "beshyuz"-amaldor), *Paxtakesh, Paxtakor* (ko'p uchraydi), *Paxtachi, Pillakor, Pillakesh, Pichoqchi, Piyozkoron, Piyozchilik, Po'latchi, Po'stindo'z, Sabzikor, Sobungaron, Sovungar, Saqachi* (kanalning bosh inshooti ustasi – Xorazm), *Salloq* (mol so'yib terisini shilib oladigan qassob), *Sartaroshlar, Somsapaz, Sohibkor, Surmachi, Sutchilar, Tabib, Tandirchi, Tanobchi, Taqachi, Taqido'z* (do'ppi tikuvchi), *Temirchi, Tirgaron* (o'q-yoy ustalari), *Tovoqchi, Tovuqchi, Ustaovul, Ustalar, Ustaliq* (ustalar ma'nosida), *Boyliq* (boylar), *Xo'jaliq* (xo'jalar) degani, *Harrotlar* (taroqchilar), *Charmgar* (ko'nchi), *Charmgaron, Chegarachi, Chig'irchi, Chiqirchi, Chitgaron* (chitga gul bosuvchilar), *Chitkarlar, Cho'yinchi* ("degrez" – cho'yanchi), *Sholikor, Sholikorlar, Sholichi, Shifokor, Egarchi, Elchi, Yuzikchi, Yumushkor, O'qchi, O'roqchi, O'rmonchi, Qamchinbof, Qamishchi, Qassoblar, Qassobon, Qiymado'z* (qiyqimlardan quroq buyumlar tikuvchi), *Qushbegi, Qushchilar, Quttisozon* (sandiqlar), *Qo'rchin* (o'q-dorilar ombori qorovuli), *Qo'chqorchi, G'aznachi* (xazinachi), *G'allakor, G'allachi, G'ishtchilar. Arpapoya, Anorzor, Anjirbog', Bog'zor, Bozorboshi, Sarbozor, Rozorjoy, Bedazor, Galaosiyo, Qo'shtegirmon, G'allakor, Lalmikor, Paxtakor, Karvonsaroy, Madrasa, Machit, Shakarqamish, Sholipoya* kabi ko'pdan-ko'p oykonimlar o'tmishning iqtisodiy, sotsial-iqtisodiy geografiyasi namunasi sanaladi.

2.2. Hidronimiyaning o'ziga xos xususiyatlari.

Barcha suv obyektlarining nomlari *gidronimlar* deyiladi (yunoncha «hidro» – suv, «nom» – nom). Okean, dengiz, ko'l, soy, jilg'a, quduqning har biri suv obyekti. Suvsiz hayot yo'q. Yer sharida dastlabki hayot ham suvda, okeanda paydo bo'lgan degan fikr bor.

Toponimikaning bo'limi – gidronimika suv obyektlarining nomlarini, ularning kelib chiqishini, atalish qonuniyatlarini o'rganadi.

Yer shari yuzasining qariyb 71 foizini 4 ta – *Tinch*, *Atlantika*, *Hind* va *Shimoliy muz okeanlari* egallagan. Okeanlarning ayrim qismlari *dengiz* deyiladi. Quruqlikda suv to'lib qolgan chuqurliklar *ko'llar* deb ataladi. Ba'zan o'ta katta ko'llar *dengizlar* ham deb yuritiladi (Kaspiy dengizi, Orol dengizi, Shimoliy Amerikadagi *Buyuk ko'llar*, Rossiyadagi *Baykal ko'li*) [13].

Oqar suvlar katta-kichikligiga qarab bir necha turga bo'linadi. Yer osti va yer usti suvlaridan hosil bo'ladigan katta oqar suvlar *daryolar* deyiladi. Dunyodagi eng katta daryolar sifatida Janubiy Amerikada *Amazonka*, Shimoliy Amerikada *Missisipi*, Xitoyda *Yantszi*, Rossiyada *Ob*, *Yenisey*, *Volga*, O'rta Osiyoda *Amudaryo*, *Sirdaryo* qayd etilgan.

Kichikroq daryolar *soylar*, kichik soylar esa *jilg'alar* deyiladi. Daryo yoki soyga qo'shiladigan suvlar *irmoqlar*, daryo yoki soydan ajralib chiqadigan ariq yoki suvlar esa *tarmoqlar* deb yuritiladi.

Qo'lda qaziladigan katta suv yo'li *kanal* yoki *anhor* (Xorazmda *arna*) deb, kichik sun'iy suv yo'li *ariq*, *rud* (ro'd) deb ataladi.

Bu so'zlardan har biri Respublikamiz hududida bir qancha gidronimlar tarkibida uchraydi. Masalan, *nahr* atamasi *nar* yoki *nor* shaklini olgan. Hozirgi Samarqand viloyatidagi Zarafshon daryosidan boshlangan *Narpay* kanali o'rta asrlarda *Nahri Fay* deb atalgan, undan sal yuqoriroqdan suv oladigan bir kanal hozir *Payariq* deb yuritiladi, bu – Nahri Fay gidronimining o'zbekcha shaklidir.

Andijon viloyatida *Shahrixon* soyidan suv oladigan *Ulug'nor* kanali asli *Ulug'nahr* demakdir.

Toponimistlar gidronimlarni eng qadimiy toponimlar deb baholashadi.

Haqiqatan ham shunday. Masalan, Amudaryo bilan Sirdaryoning qadimiy nomlari har qanday osori atiq yodgorliklarining yoshi bilan bellasha oladi.

O'rta Osiyodagi eng yirik daryo – Amudaryo qadimgi yunon tarixchisi Gerodot (miloddan avvalgi V asr) asarlarida Araks deb, keyinroq (miloddan avvalgi I asr – milodning I asrida) o'tgan yunon tarixchilari asarlarida Oks (yoki Oksos) deb atalgan. Olimlar ana shu Oks (ba'zan Akes) Amudaryoning qadimiy turkiy nomi – *O'kuz* “daryo” so'zining o'zi deb hisoblaydi. *Avesto* va boshqa tarixiy manbalarda Amudaryoning *Arang*, *Raxa*, *Ranxa*, *Aranxa* degan qadimiy nomlari ham uchraydi. Arablar uni Jayxun “jo'shqin (daryo)” deb atashgan. Jayxun yahudiylarning muqaddas kitobi “Tavrot”da tilga olingan Jixon daryosiga nisbat berib atalgan, degan fikr ham bor [53, 32].

Rus olimi V.V.Bartold arablar Jayxun bilan Sayxun (Sirdaryo) nomlarini Shimoliy Suriyadagi Jayxon va Sayxon daryolari nomlari bilan atashgan bo'lsa kerak deydi. O'rta asr tarixchisi Gardiziy “Jayxun har qanday katta daryoni bildiradigan turdosh ot” degan edi. Bu to'g'ri fikrga o'xshaydi. Masalan, Zarafshondan tarqalib, Buxoro shahrini suv bilan ta'minlab turgan *Shahrud* (Shohrud emas) – “rudi shahri Buxoro”ning qisqartirilgan shakli. Aslida *Shahrud* (“shaharga suv beradigan anhor”)ning quyi qismi Jayxun deb atalgan, *Shahrud* kanalidagi uchta to'g'on boshining biri ham Jayxun deyilgan.

Amudaryoning qadimiy eroniy nomi Vaxsh (Vaxshob) bo'lgan. Daryoning yirik irmoqlaridan biri hozir ham Vaxsh deb ataladi. Abu Rayhon Beruniy Vaxsh xorazmliklarda suv parisi – malak nomi deb yozgan. Professor H.Hasanov ma'lumotlariga qaraganda, Pokistonda Amudaryoni hozir ham *Vakshu-nada* deb atashar ekan. O'rta Osiyoda *Vaxsh*, *Vaxshivar*, *Vaxshivardara* degan bir nechta joylar bor [53].

Amudaryoning hozirgi nomi o'rta asrlarda mavjud bo'lgan Omul (Omuy, Omuyya) shahri (hozirgi Chorjo'y) nomidan olingan deyishadi. Shahar daryodan nom olgan bo'lishi ham mumkin. Akademik V.V.Bartold “Bu so'z ariylardan ham oldingi amard xalqi nomidan kelib chiqqan bo'lsa kerak” degan farazni oldinga suradi [15].

Mahmud Koshg'ariyda har qanday sokin, barqaror, turg'un narsaning *amul* deyilishini aytib o'tish mumkin ("Devonu lug'at-it turk", I tom, 104-bet).

Tarixiy manbalarda Amudaryoning *Termiz daryosi*, *Kalif daryosi*, *Arang*, *Raxa*, *Aranga*, *Urganch daryosi*, *Xorazm daryosi* kabi nomlari uchraydi.

Sirdaryoning nomlari ham ko'p bo'lgan. Qadimgi yunon tarixchilarining asarlarida *Yaxartes* (Yaksart), ba'zan *Tanais*, zardushtiylarning muqaddas kitobi "Avesto"da Danu, Yaosha, X asrda yozilgan "Hudud ul-olam" qo'lyozmasida *Xashart*, Runik turkiy yozuvlarda *Yenchuo'guz*, Firdavsiyning "Shohnoma"sida va Hamdalloh Qazviniyning "Nuzhat al-qulub" ("Qalblar huzuri" 1339 yil) asarida *Gulzarriyun*, arablar kelgandan keyingi ko'pgina solnomalarda *Sayxun*, arab geografi Ibn Xurdodbeh asarlarida (IX asr) *Xishart* yoki *Qanqar*, Beruniyda *Xasart* shakllarida tilga olingan. Shu bilan birgalikda u qaysi yerdan oqib o'tishiga qarab, *Obi Farg'ona* (Farg'ona daryosi), *O'zgan daryosi*, *Obi Xojand*, *Nahr ash-Shosh* (Shosh yoki Choch daryosi), *Banokat daryosi* kabi nomlar bilan atalgan. Shuni aytish kerakki, *Yaxartes* va *Yaksart* ham, *Xashart* va *Yenchuo'guz* ham Marvarid (Inju) daryosi degan ma'noni anglatgan [15].

Xo'sh, daryoning hozirgi nomi – Sirdaryo qachon paydo bo'lgan?

Rim tarixchisi Pliniy (I asr) – daryoni skiflar (saklar) *Silis* deydilar deb yozgan edi. Ba'zi olimlar (V.V.Bartold, S.G.Klyashtorniy, H.Hasanov) *Silis* – *Sir* so'zining aynan o'zginasi deb biladilar. Demak, Sirdaryo qadim zamondanoq, o'rta va yuqori oqimlarida *Yaksart*, quyi oqimida *Silis*(*Sir*) deb atalgan. XIII-XIV asrlarda Sirdaryo etagida Jand shahri yaqinida Jo'jixonning O'g'illari va nabiralarining o'rdasi *Siro'rd*a deb atalgan. Bu faktlar daryoning qadimiy nomlaridan biri 2000 yil davomida xalq og'zida saqlanibgina kelmasdan, ko'chmanchi o'zbek qabilalari *Movarounnahrni* bosib olgach, asta-sekin daryoning asosiy nomi (Sirdaryo) bo'lib qolganini ko'rsatadi.

Sirdaryo so'zining ma'nosi nima? Daryo nomi *sir*, ya'ni "rang, bo'yoq", "Sariq daryo" (loyqa suvli daryo), "Serob" (Sersuv), "Sirdaryo" (tog' sirtlaridan, tepalaridan oqib keladigan daryo) degan ma'noni bildiradi deyuvchilarning fikri noto'g'ri ekanligini professor H.Hasanov aytib o'tgan edi

[54]. Bu azim daryo shu atroflarda yashagan *Sar* (silis – sir) qabilasi nomi bilan atalgan deyish ancha haqiqatga yaqin.

Zarafshon haqiqatan “Zar sochuvchi” daryo. Daryo o‘zanidagi qumda oltin zarralari bo‘lganidan daryo shunday nom olgan. Po‘stak yoki uzun patli gilam ustiga qum to‘kib, bosim bilan yuvganda, oltin zarralari jun oralarida qolgan. Shu yo‘l bilan qumdan oltin ajratib olishgan. Lekin Zarafshon daryoning keyingi asrlarda paydo bo‘lgan nomi. Miloddan oldingi yunon tarixchilari asarlarida *Politimet*, o‘rta asrlarda *Obi Ko‘hak* – Ko‘hak suvi deb atalgan.

Ko‘hak – Samarqand shahri yaqinidagi Cho‘ponota tepaligining tojikcha nomi (ko‘hak - tog‘cha, qir, kichik tog‘). Bu tepalik arab geograflaridan *Ibn Havqal* (X asr) asarlarida **Jabali Ko‘hak** deb atalgan (arabcha jabal – “tog”). Daryoning Namik, Ro‘di Masof, Nahri Sug‘d (Obi Sug‘d), Ro‘di Sharh, Haramkom, Rudi Somjon kabi nomlari ham bo‘lgan.

Qashqadaryo gidronimi katta suv obyektlarining nomlari qadimiy bo‘ladi degan fikrning to‘g‘ri ekanligini isbotlaydi. Bu daryo nomining kelib chiqishi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo‘lsa ham gidronim etimologiyasi to‘g‘ri aniqlangan deb bo‘lmaydi. *Qashqa* so‘zining ma‘nosi ko‘p. Akademik V.V.Bartoldning Qashqadaryo Kesh (Shahrisabz) shahri nomining fonetik o‘zgarishi oqibatidir, degan fikri to‘g‘riga o‘xshaydi. Kesh shahri nomi asli Kash bo‘lgan, chunki shaharning epiteti “Kashi-dilkash” edi. Arab geograflari asrlarida *Qashqadaryo* (X asr) *Keshkiro‘d* deb, Temur davrida Xashqa (Xashqaro‘d) deb yuritilgan va keyinchalik *Qashqadaryo* bo‘lib ketgan [53].

Surxondaryo nomining etimologiyasi ham hamon jumboqligicha qolayotir. Tojikcha “Qizil suv” ma‘nosida bo‘lsa, *surxob* deyilishi kerak edi (daryoning bosh qismi – Denov shahrigacha *Qizilsuv* ataladi). *Surx* yoki *surxi* degan turkman urug‘i ham bor. O‘rta asrlarda, Amir Temur tarixida ham Chag‘onrud deb atalgan. V.V.Bartold mo‘g‘ul tilida chag‘on “oq” ekanini aytgan (ro‘d – daryo) [53].

Respublikamiz daryolarini havzalarga bo‘lsak, ko‘pchilik daryolar Sirdaryo (Norin, Qoradaryo, Chirchiq, Ohangaron, Kalas, Aravonsoy, Oqbura, Isfayramsoy,

Shohimardon, So‘x, Isfara, Xo‘jabaqirg‘an, Oqsuv, Poshshota (Poshshoota), Oqsuv, Kosonsoy, G‘ovasoy) va Amudaryo havzasiga (Zarafshon, Qashqadaryo, G‘uzordaryo, Surxondaryo, To‘polondaryo, Sheroboddaryo) kiradi.

Bu daryolar, soylarning qancha irmoq va tarmoqlari bor. Bulardan tashqari, qancha ko‘llar (*Orol dengizi, Arnasoy ko‘llari, Haydarko‘l (Aydarko‘l)* va b.), suv omborlari (*Kattaqo‘rg‘on, Janubiy Surxon, Chimqo‘rg‘on, Chorvoq, Tashkent dengizi, Quyimozor* va b.), son-sanoqsiz quduqlar ham mavjud.

Qudurlarni hisobga olmaganda ham qolgan gidronimlardan har xilining etimologiyasi haqida to‘xtalib o‘tishning iloji ham hojati ham yo‘q deb hisoblaymiz.

Bundan ko‘ra suv obyektlari nomlarini hosil qilgan so‘zlarni sanab o‘tish va iloji boricha, ularning ma’nosini tilga olish maqsadga muvofiqdir (Ilovaga qaralsin).

3-BOB.

ORONIMIYA HAMDA ETNOTOPONIMLAR TAHLILI.

3.1. Oronimlar nomning bir turi sifatida.

Oronimlarga, tog‘u toshlarga emas, balki relyefning turli shakllari – vodiylar, daralar, jarliklar, soyliklar, o‘yiq-o‘ypotlar, shuningdek tekislik, pasttekisliklar va qumliklar ham kiradi.

O‘zbekiston yer yuzasi tekisliklar va adir-tog‘ qismlardan iborat. Tekisliklar (shimoli-g‘arbda) *Turon tekisligining* bir qismidir. Orol bo‘yidagi janubi-sharqda (Amudaryo bilan Sirdaryo oralig‘ida) Qizilqum cho‘li joylashgan. Qizilqumning g‘arbiy chekkasida *Sulton Uvays* tizmasi, markaziy qismida esa *Bo‘kantov*, *Tomditov*, undan janubda *Muruntov*, janubi-g‘arbda *Quljuqtov* va boshqa pastak tog‘lar bor. Qizilqumda berk botiqlar va soyliklar ham uchraydi (Mingbuloq, Oyoqog‘itma botiqlari va boshqalar) [51].

O‘zbekiston hududidagi tog‘lar *Tyanshan* va *Hisor* – Oloy tog‘lariga kiradi. G‘arbiy Tyanshan tizmalaridan *Qorjontov*, *Ugom*, *Piskom*, *Chotqol*, *Qurama* tizmalari O‘zbekiston hududida. Farg‘ona vodiysining sharqida *Farg‘ona tizmasi*, janubida Oloy tizmasi va uning g‘arbiy davomi – *Turkiston tizmasi* joylashgan. Turkiston tizmasining tarmog‘i bo‘lgan *Molguzar* tizmasi *Nurota* tog‘laridan *Ilono‘tti darasi* orqali ajralib turadi. Nurota tog‘laridan janubdagi tog‘lar *Zarafshon tizmasiga* kiradi. Respublikaning eng janubidagi *Hisor tizmasi* Tojikiston bilan bo‘lgan chegara bo‘ylab cho‘zilgan. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari hududida *Yakkabog‘*, *Chaqchar*, *Boysuntog‘*, *Qo‘hitang*, *Surxon*, *Bobotog‘* tizmalari bor [13].

Barcha tog‘ tizmalari va tizmalarini pasttekisliklar, soyliklar, daryo vodiylari ajralib turadi.

Bundan tashqari tekisliklarda ham ko‘plab adirlar, jarliklar, tepaliklar bor.

Toponimlarning boshqa turlariga qaraganda oronimlar eng kam o‘rganilgan sohadir.

Ma‘lumki, toponimlar zahirida mahalliy geografik atamalar yotadi. Tog‘lik o‘lka, xususan, aholi yashaydigan va xo‘jalikda keng foydalaniladigan

past tog‘lar, orografik atamalarga boy bo‘ladi. Bunday atamalar esa tekislikda yashovchi aholi uchun jumboq bo‘lishi mumkin.

Tog‘-tosh nomlarida adir, aqba – ovg‘a, bel, buloq, gaza, dara, dovon, jaylov – yaylov, jar, kam – kamchik, kamar, ko‘l, ko‘tal, nov, nova, nura, oshuv, sang, soy, suv, tangi, tepa, tov – tog‘, tosh, chag‘at, cho‘qqi, qir, qiya, qoq, qo‘l – g‘o‘l (tog‘ tarmog‘i, kichikroq dara, soy ma’nosida), qashqa, qo‘rum, qo‘rg‘on, qo‘ton, ungur kabi atamalar ko‘p uchraydi.

Tog‘larning atalish (nominatsiya) qonuniyatlaridan biri shuki, tog‘liklar yon-veridagi ayrim cho‘qqi, qoya, yonbag‘ir, zovlarning nomlarini yaxshi bilganlari holda butun bir ulkan tog‘lar tizimining umumiy nomini bilishmaydi. *Tog‘* so‘zini deyarli ishlatishmaydi. *Tog‘* so‘zi o‘rniga “tosh” atamasi ishlatiladi. *Ayritosh*, *Qoratosh*, *Oqtosh* deganda cho‘qqi, ayrim qoya katta tog‘ning bir bo‘lagi tushuniladi.

O‘zbekiston hududining 1/5 qismi tog‘lardan iborat. 1: 200 000 masshtabli topografik xaritalarda mamlakatlarimizdagi 700 dan ortiq oronimlar – tog‘li o‘lkalar, ayrim tog‘lar, cho‘qqilar, qoyalar, dovonlarning nomlari qayd qilingan (bunda tog‘lardagi daralar, soyliklar, jarliklar, tekislik o‘lkalardagi tepaliklar, do‘ngliklar, salbiy relyef shakllarini hisobga olinmagan) [14, 67].

Respublikamizda G‘arbiy Tyanshan tog‘lari tarmoqlari bo‘lgan *Hisor Oloy* tog‘lari (*Hisor*, *Zarafshon*, *Turkiston* tizmalari tarmoqlari) o‘rin olgan.

Surxondaryo viloyati oronimlarga boyligi jihatidan (150 ga yaqin oronim) birinchi o‘rinda turadi (mashhur *Hisor tizmasi* va uning tarmoqlari *Boysuntog‘*, *Qo‘hitangtog‘*, *Bobotog‘*). Qashqadaryo viloyatida 143 oronim, Navoiy viloyatida 105, Toshkent viloyatida 103, Samarqand viloyatida 59, Jizzax viloyatida 52 ta oronim qayd qilingan. Boshqa viloyatlar aksari tekislikda joylashganidan oronimlarga boy emas. Xorazm viloyatida 1 oronim uchraydi; Sirdaryo viloyatida esa umuman tog‘, binobarin oronim yo‘q [14, 67].

Oronimlar leksikasida, yuqorida aytilganidek, geografik atamalar katta o‘rin tutadi. *Oq*, *qora*, *sari(q)*, *qo‘ng‘ir* kabi rang simbolikasi ham keng tarqalgan. O‘simlik nomlaridan *archa*, *betaga*, *gujum*, *anjir*, *yong‘oq*, *jusan*,

zardolu, olma, piyoz, pista, sarimsoq, terak, tol, o'rik, irg'ay, hayvon nomlaridan *ariston* (*arslon*), *baliq, do'lta, to'ng'iz – cho'chqa, jayron, chivirtka (chig'irtka), qoplon, quyon, qoraqush (burgut), qarchig'ay*, etnonimlardan *afg'on, qurama, olchin, turkman, chandir, chig'atoy* qayd qilingan.

Oronimlar orasida metaforik-majoziy nomlar ayniqsa, keng tarqalgan; *egar* (*egarbel*), *dastar* «salla» (*Dastarqozi*), *moya* «urg'ochi tuya» (*Qatormoya*), *qizemchak, bukir* (*Bukritog*), *Yetimtog'* (*kichikroq yolg'iz tog'*), *Semiztepa, Belisiniq, Tuyatosh, O'choq* (*Ucho'choq*) va h. Aziz-avliyolaming qadam joylari sifatida *bobo, ota* atamalari ishlatilishini ham aytib o'tish kerak.

Oronimik leksikada sinonimlar keng tarqalgan, aytaylik, “tog'dan oshib o'tish uchun qulay yo'l” ma'nosida *dovon* so'zining *aqba – ovg'a, bel, ko'tal, oshuv* variantlari bor. Bu atamalar joyiga qarab ma'nosi jihatidan bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qiladi. Masalan, Baxmal va Zomin tumanlarida *dovonni bel* deyishadi, *dovon* deganda esa tog'dan oshaverishga yaqin dam olinadigan tekisroq maydoncha tushuniladi (“Sangzorning beli katta bel, dovoni bordir”), *ovg'a* deganda dovonga tik ko'tariladigan yo'l tushuniladi (*Qoramozor belining ovg'asi buzuv, ya'ni xavfli*).

Tog'larni kishilarning nomlari bilan atash O'zbekistonda, umuman O'rta Osiyoda qadimdan keng rasm bo'lgan emas. Butun O'zbekistonda bir necha oronimik obyektgina kishi nomlari bilan atalgan (*Xoja Axchaburun, Xo'ja Gulsuyar, Xo'ja Buzbarak, Ashurko'l, Suhonsho*).

Biroq kishi ismlaridan nom olgan va topografik xaritalarda aks etmagan mikrooronimik obyektlar kam emas. Zomin tumani Tamtum qishlog'ining tepasida *Mullaning qizi uchgan, Nodir uchgan, Saodat uchgan, Yaxshiboy uchgan* kabi qoyalar bor. Ana shunday qoyalardan odamlar yiqilib, uchib tushib halok bo'lgani uchun obyektlar shunday nom olgan. Xuddi shunday ataladigan tik qoyalar Janubiy O'zbekistonda, jumladan Qashqadaryo viloyatida ham uchraydi. Masalan, *Xuk parida* “Cho'chqa yiqilib, uchib tushgan” (qoya).

Bir qancha tog'lar suv obyektlarining nomlari bilan atalgan. Masalan: *Yonabuloq, Zarafshon, Ko'kbuloq, Ko'ksuv, Sovuqbuloq tog'lari* va b.

Tog‘ obyektlari nomlari bilan atalgan gidroobyektlar ham uchraydi: *Chotqol tog‘lari Chotqol daryosi, Obi Ko‘hak* (Zarafshon daryosi) Samarqand yonidagi *Cho‘ponota* qirlari qadimdan Ko‘hak “tog‘cha”, “tepalik” deb atalgan, shu yerdan oqib o‘tadigan Zarafshon esa *Ko‘hak suyi, Obi Ko‘hak* deb yuritilgan. Bunday misollarni yana keltirish mumkin.

Oronimik obyektlarning nom olish qonuniyatlari qisqacha aytganda shulardan iborat. Yana shuni aytish mumkinki, barcha geografik obyektlarda bo‘lgani kabi, oronimik obyektlarning nomlari orasida ham semantikasi tiniq bo‘lmagan oronimlar kam emas. Bu esa etimologik tadqiqotni talab qiladi.

Respublikamizda toponimik tadqiqotlar eng murakkab va mas‘uliyatli pallaga kirdi. Mustaqillik munosabati bilan topografik xaritalarning yuz minglab geografik nomlarini ruschadan o‘zbekchaga o‘tkazish, ularning mahalliy, milliy shakllarini aniqlash, standartlashtirish, qat’iylashtirish qonuniylashtirish kerak bo‘ladi.

O‘zgeodezkadastrning Geoinformatika va kadastr milliy markazi ana shu ishga qo‘l urdi. Bu nihoyatda qiyin vazifa bir guruh, hatto bir jamoaning emas, balki vatanparvar barcha o‘zbek ziyolilarining, birinchi galda geograf, tilshunos va tarixchi o‘qituvchilar va olimlarning vazifasidir. Albatta bu oson emas. Masalan, Ohangaron daryosi bo‘yida *Iyartosh* degan oronim bo‘lib, uni *Yertosh* deb ham yozishadi. Aslida *Egartosh* bo‘lishi kerak. Shevalarda, jumladan qurama shevasida *egar* deyish o‘rniga *iyar* deyishadi. Alisher Navoiy ham bu so‘zni *iyar* deb yozgan. Buning ustiga tog‘ qirrasining pasaygan, egilgan qismi *egar, egarbel, egartosh* deyiladi. Bunday misollar ko‘plab uchraydi [14, 69].

Tog‘ buyuklik, mangulik ramzi. Inson panoh, sihat, yemish istab doimo tog‘ga intilgan. Insoniyatning yarmidan ko‘pi tog‘ etaklarida va tog‘ oldi tekisliklarida yashaydi. Tog‘lar yer osti qazilmalarigina emas, leksik boyliklar koni hamdir.

Tog‘ nomlari oronimlar bo‘lib, oronimlarni hosil qilgan va o‘r-qir, relyef shakllarini bildiradigan so‘zlar esa *oronimik atamalar* deyiladi.

O‘zbekiston oronimik atamalari haqida adabiyotlarda deyarli hech qanday

yaxlit ma'lumotlar uchramaydi. Qirg'iz geografi S.Umurzoqov Qirg'iziston tog'lik o'lka bo'lgani bois respublikada kamida 200 ta oronimik atama bor deb yozadi. Olim faqat tog'larda uchraydigan atamalarni inobatga olgan. Aslida tekislikda qayd qilingan o'r-qirlarni ifodalaydigan so'zlar ham oronimik atamalardir. Biz adabiyotlarda tog'u dashtlarda tilga olingan oronimik atamalardan 200 ga yaqinini qayd qilinganligiga guvoh bo'ldik.

Ba'zan oronimik atamani farqlash qiyin. Masalan, Tamtum qishlog'i tepasida (Zomin tumani) Ko'ldisoy degan soylikda umuman ko'l yo'q. O'sha Zomin tuman markazi tepasida gir atrofi tog'lar bilan o'ralgan katta soylik *ko'l* deb ataladi; ehtimol bu yerda qachonlardir ko'l suvi chayqalib turgan bo'lishi mumkin. Demak, ko'l asli relyef shakli. Shuning uchun ham xalq *ko'l qurisa ham nomi qoladi* deydi. Sharshara gidronimik atama, lekin suv yo'lida jarlik, tik qoya bo'lmasa suv otilib tushib sharshara hosil qilmaydi. Shuning uchun biz sharsharani shartli ravishda oronimik atamalar jumlasiga kiritdik va bu atamaning variantlarini keltirdik (*guldirov, guldirovuk, gurkirov, sharildoq, sharlovuq, sharshar, sharqirama, shavva, sharloq*).

Shuningdek *reg, regzor, registon* (qumlik) kabilar ham aslida relyefni ifodalaydigan atamalar sanaladi.

Yer-suv nomlarini hosil qiladigan barcha so'z-atamalar *toponimik leksika* deyiladi.

Biz uchun mazkur bo'limda mavzu bo'lib xizmat qilgan asosiy so'z O'zbekistonda *tog'* va *tov* shakllarida uchraydi. Shunisi qiziqki, tog'liklar *tov* deb talaffuz qiladilar. Turkiy xalqlar yashaydigan hududlarning g'arbiy qismlarida (Afg'oniston, Qrim, Kavkazda, Ozarbayjon, Turkmaniston) *dog'* (*dag*), O'zbekistonda *tog'* (*tov*), Qozogistonda *tau*, Qirgizistonda *to'o'*, Sibirda *tu, tuu, tia* shakllarida talaffuz qilinadi. O'zbekiston orografik atamalarga nisbatan boy. Buni yuqorida keltirilgan raqamlardan bilsa ham bo'ladi. Aslida biz soha atamalarining hammasini ham qamrab ololganimiz yo'q. Qanchadan-qancha geografik atamalar hamon "yashirinib" yotibdi.

Mashhur geograf Ibrohim Mirzaboyev Zomin tumanidagi Uvol

qishlog‘ining geografik atamalarga naqadar boy ekanini aytib, jumladan *qir* atamasining *qirang*, *qirpang* kabi hosilalarini tilga olib edi. Folklorshunos olim, shoir Muzayyana Alaviya Denov tumani Sina qishlog‘i yaqinidagi *Sina* tog‘ining ayol ko‘ksiga o‘xshab ketishini ta’kidlagan bo‘lsa, mashhur tilshunos professor Sobirjon Ibrohimov “zov” atamasining “zovlin” shakli ham borligiga misol ham keltirgan [51].

Geografik terminologiyamizni yanada boyitish uchun lahja – sheva leksikasini, arxiv materiallarini, tarixiy yodnomalarni, xususan mukammal topografik xaritalardagi geografik nomlarni saralash kerak. Biz imkon yuzasidan to‘plangan materiallarni ishimizga ilova qilamiz (ilovaga qaralsin).

3.2. Etnonim hamda etnotoponimlar tasnifi.

Kattami-kichikmi, har bir tuman joy nomlarining boshqa tuman toponimiyasidan farq qiladigan o'ziga xos xususiyatlari bo'ladi. O'zbekistonda etnotoponimlar juda katta o'rin tutadi.

V.A.Nikonov o'zi ta'riflab bergan *nisbiy negativlik* qonuniga amal qilib, *etnotoponimlar* biron millat yoki xalq yaxlit yashaydigan hududning biron qismida emas, balki bu hududning chekka qismida, ya'ni ikki xalq aralash yashaydigan chegaradosh zonadagina bo'ladi deb yozadi [34]. Masalan, *Rossiyada Russkie Lipyagi – Mordovskie Lipagi – Chuvashskie Lipyagi; Russkiy Brod – Tatarskiy Brod; Russkaya Gvozdevka – Panskaya Gvozdevka; Russkaya Konopelka – Cherkasskaya Konopelka; Russkoe Porechnoe – Cherkasskoe Porechnoe* kabi juft nomlar ruslar bilan ikkinchi bir xalq aralash yashaydigan hududda paydo bo'lgan.

Urug', qabilalar allaqachon tugab ketgan va asosan nuqul ruslar yashaydigan Rossiyaning markaziy qismida ba'zi bir tarixiy etnotoponimlar juda siyrak uchraydi [7, 43-46].

O'zbekiston etnotoponimiyasi to'grisida esa bunday deb bo'lmaydi. Chunki bu yerda urug'chilik qoldiqlari yaqin vaqtlargacha ham mavjud bo'lgan va har bir urug' yoki uning tarmoqlari yashagan qishloq o'sha urug' yoki shoxning nomi bilan atalgan.

Manbalarda 92 o'zbek urug'i bor deb qayd etilgan. Bundan tashqari, har bir urug' o'z navbatida yanada mayda guruhlariga bo'linib ketadi. Etnograf K.Shoniyozovning ta'kidlashicha, birgina *qo'ng'iro't* urug'i 200 dan ortiq kichik shox – to'plarga ajralib ketadi.

Shunday qilib, o'zbek millati turli qabila va urug'lardan tarkib topgan.

Bu qabilalardan *turklar* qabilasi Xonaqodaryo havzasida, Kofirnihonning yuqori oqimida, Qizilsuv, Yaxsuv daryolarining vodiylarida hamda ularning irmoqlari bo'ylarida, Qoradaryo vodiysida, Surxondaryoning yuqori va o'rta oqimlarida, Buxoro yaqinida esa Shahrud kanali bo'yida, Samarqand atrofidagi tog'larning etaklari hamda yonbag'irlarida yashagan. Turklarning ancha qismi

Andijon viloyatining Xo‘jaobod va Marhamat tumanlari, O‘sh viloyatining Aravon rayonida, O‘ratepa atroflarida, Qashqadaryo vodiysidagi Qoradaryo bo‘ylarida, Sheroboddaryo atroflaridagi tog‘larda yashab kelganlar [22].

Movarounnahr turklarining talay qismini *qarluqlar* tashkil etgan. Ular Surxondaryo bo‘ylarida, Qoratog‘ daryoning bo‘ylarida, Kofimihon, Vaxsh vodiylarida, Yovonsuv boshlarida, Vaxsh bilan Qizilsuv oralig‘ida, Ko‘lob vodiysi hamda Panj daryosining o‘ng sohilida, Qashqadaryoning quyi oqimida, Zarafshonning quyi oqimida (Shahrud kanali bo‘ylarida) yashashgan [10].

Barlos Qoratog‘daryo vodiysida, Surxondaryo vodiysining ayrim joylarida, Qashqadaryoning bosh tomonlarida, Shaxrisabz atroflarida istiqomat qilib kelganlar. Bundan tashqari, barloslar Zarafshon vodiysidagi sobiq Samarqand uezdining Qoratepa, Mog‘iyon, Forob, Panjakent voloslari, Nurota va Molguzar tog‘larida, Turkiston tog‘lari etaklarida yashardilar.

Kaltatoylar Surxondaryoning yuqori va o‘rta oqimlarida, Nurota va Molguzar togiari yonbagirlarida, Turkiston togiari etaklarida, (Qashqadaryo vodiysidagi Kitob shahri atroflarida istiqomat qilganlar.

Musobozorlar Hisor vodiysida, Hisor tog‘larining shimoliy yonbag‘irlarida (Xonaqodaryo va Qoratog‘daryo havzalarida), Qashqadaryoning bosh tomonidagi Forob, Denov, Sumsar qishloqlari atroflarida, ulardan pastroqda – Miraki qishlog‘i yaqinida ham yashashgan.

Mo‘g‘ullar kamroq bo‘lib, Panj daryosining o‘ng sohilidagi Chubak qishlog‘i atroflarida, Jilg‘asoy vodiysida o‘rnashib qolganlar. Hisor vodiysida, Janubiy Turkistonning ba‘zi bir joylarida ham mo‘g‘ul qishloqlari unda-bunda uchraydi. Mo‘g‘ullarning ko‘pchilik qismi Shimoliy Afg‘onistonda ham mavjud.

Qo‘ng‘irotlar Amudaryo bo‘ylarida, Qashqadaryo, Surxondaryo vodiylarida yashab kelganlar. Jizzax, Kattaqo‘rg‘on, Samarqand, Buxoro, Qorako‘l vohalarida ham yakkalanib qolgan qo‘ng‘irot urug‘i guruhleri bor.

Mang‘itlar, asosan, Zarafshon vodiysida, qisman esa Xiva xonligida, so‘ngra Qarshi vohasida, shuningdek Amudaryoning chap sohilida – Chorjo‘y

yaqinlarida yashab kelgan. Mang'it bir qancha yirik va mayda urug'larga bo'lingan. Eng yirik urug'lar: oq mang'it, qora mang'it, och mang'it, chala mang'it, boyg'o'ndi mang'it. Bulardan tashqari, yana temirxo'ja, isoboy, gavlak, ko'sa, toz, qorabayir, hiqirchi, kula, tamg'ali mang'it, qozoq, o'n ikki, cho'qay, galabotir, beshkal, chobakchak, uz, uvolay kabi urug'lar ham bo'lgan.

Naymanlar, asosan, Zarafshon vodiysida, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand atroflarida, shuningdek, Buxoro va Karmana vohalarida o'rnashib qolganlar; Xiva vohasi va Farg'ona vodiysida ham bir oz miqdorda naymanlar bo'lgan.

XIX asr oxirlarida naymanlar 3 ta yirik urug'dan iborat bo'lgan. Bular – qo'shtamg'ali, sadirbek va uvox-tamg'ali. Ulardan tashqari nayman qabilasi ag'ran, ayronchi, badir, biya, bog'onali, boltali, bo'qalay, burunsov, jag'albayli, jastavon, jilonli (ilonli), jumaloqbosh, oltio'g'il, oqto'nli, po'lotchi, segizuruv, sarinayman, to'rttuul (to'rt o'g'il), to'rttamg'ali, urguch, ukrash, changali, cho'michli, g'ozoyoqli, qoranayman, qoragadoy, qorasirak, qarg'ali, qiltamg'ali, qo'ltamg'ali kabi tarmoqlarga ham bo'lingan.

Saroy qabilasi Buxoro, Karmana, G'ijduvon, Kattaqo'rg'on, Samarqand va Jizzax atroflarida, Qarshi, Shahrisabz vohalarida, qisman Farg'ona vodiysida yashagan. Saroylar tarkibida bir qancha katta- kichik qabilalar bo'lgan: azsaroy, qipchoqsaroy, qirg'izsaroy, qo'ng'irotsaroy, majarsaroy, qorabog'saroy, naymansaroy va boshqalar. Bularning har biri o'z navbatida yana bir qancha urug'larga bo'lingan.

Kenagaslar, asosan, Shahrisabz, Buxoro, Karmana, Denov vohalarida, *laqaylar* Kofimihon, Vaxsh, Qizilsuv havzlarida zich yashaganlar. Kenagaslar ochamayli, kirey, abak kirey, ovoqli, taroqli, chuyut, qayri soli kabi kichik qabila va urug'larga; *laqaylar* esa esonxo'ja, bodroqli, bayram, to'rtovul kabi urug'larga (bo'laklarga) bo'lingan.

Qataganlar birmuncha keng maydonda Farg'ona vodiysining Namangan bilan Qo'qon shaharlari orasidagi tumanlarida o'rnashib qolganlar. Qatag'anlarning asosiy qismi Ko'hitang tog'larining sharqiy yonbag'irlarida, Sheroboddaryo havzasida, Surxondaryoning o'ng sohilida, Vaxsh daryosi

etaklarida, Panjning o'ng sohilida va Yaxsuv vodiysida g'uj yashagan. Qashqadaryo havzasida, Zarafshon etaklarida, Buxoro hamda Karmana yaqinlarida ham qatag'anlar bo'lgan. Shimoliy Afg'anistonda ham talay qatag'anlar yashaydi.

Qipchoqlar Samarqand bilan Kattaqo'rg'on o'rtasidagi tumanlarda, Amudaryoning o'ng sohilida, Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy va shimoli-g'arbiy qismlarida o'troqlashib qolganlar.

Quramalar Ohangaron havzasida, Andijon bilan Namangan orasida turib qolganlar.

Yirik o'zbek urug'larining "geografiyasi" ana shunday. Bulardan tashqari, O'zbekistonning turli joylarida qirq, yuz, ming, qo'shchi, tuyoqli, qovchin, qang'li, do'rmon, yurchi, chimboy, mitan kabi ko'plab urug'lar bor.

O'zbek urug'larining qayerlarda yashashi umumiy tarzdagina bayon etildi. Yuqorida aytib o'tilgani kabi, har bir urug', o'z navbatida, yana qnncha-qancha mayda guruhlariga bo'linib ketadi. Urug' – qabilalar shu qadar murakkab joylashganki, biron yirik hududda faqat bir urug' vakillarining o'rnashish hollari deyarli kuzatilmaydi. Urug'larning ana shunday aralash-quralash bo'lib yashab kelishi toponimiyada o'z aksini topgan.

Respublikaning turli tumanlarida ko'chmanchi o'zbeklarning o'troqlikka o'tishida farq bo'lgan. Masalan, Zarafshon vodiysida bir xil urug' yoki to'p, shox nomlari bilan ataladigan mayda qishloqlar juda ko'p. Buning sababi shuki, Xiva xonligiga qarshi o'laroq, Buxoro xonligida ko'chmanchilar butun urug'i bilan emas, balki kichik-kichik bo'laklarga bo'linib o'troqlikka o'tishgan. Buxoro xonligida bekliklarga nom bergan yirik shaharlar orasida urug' nomi bilan atalgan bironta ham shahar yo'q, holbuki Xiva xonligida bunday shahar uchta Mang'it, Qipchoq, Qo'ng'iroq. V.V.Bartold bu shaharlarning paydo bo'lishiga Xiva xonligida urug'chilikning kuchli bo'lganligini sabab qilib ko'rsatadi va ular jumlasiga Nukus shahrini ham qo'shadi.

O'zbek urug'larining Buxoro xonligida o'rnashib qolishini V.L.Vyatkin shunday ta'riflaydi: Uning fikricha, unumdor Zarafshon vodiysiga kelgan

o'zbeklarda urug'chilik yo'qolmagan edi va ular urug'-urug', shox-shox bo'lib joylashdilar. Bu urug' yoki shoxlarning har biri muayyan bir tumanni egallab olgan. Shu bilan birgalikda o'zbeklarning biron urug'i yoki shoxi kelib o'rnashgan qishloqlar (ular ilgari bo'lganmi yoki yangidan o'zlashtirilganmi, bundan qat'iy nazar), ko'pincha shu urug' yoki shoxning nomi bilan ataladigan bo'lib qoldi. Hozirgi vaqtda ba'zi bir hududlarda Bahrin, Qitoy, Nayman kabi qishloqlarning ko'p bo'lishiga sabab ana shu [53].

Ta'kidlash joizki, etnonimlarni bilmasdan turib, O'zbekiston toponimikasi bilan shug'ullanish mumkin emas. Chunki urug', qabila nomlari ko'pincha muayyan ma'noni anglatadi. Masalan, o'zbek urug'larini bilmagan kishi O'roqli, Cho'michli, Qarg'ali, Oytamg'ali, Qaychili, Uchtamg'ali kabi etnonimlarni «li» affiksli toponimlarga kiritishi mumkin. *Ming*, *yuz* urug'lari joy nomlari tarkibida kelganda sonni bildirmaydi, albatta. Holbuki, Jizzax viloyatining Zomin tumanida o'zbek urug'larining *kuchukboy*, *tog'ayto'pi*, *oqtosh*, *yantoq*, *kal*, kabi kichik guruhchalari, qirg'iz urug'laridan esa *chopon* (asli – Xonkel chapani), *birquloq*, *eshqora*, *qozoq*, *jinni*, *to'qim* kabi to'plari bo'lganligi ma'lum.

O'zbek etnonimlari to'grisida gap borganda shuni aytish kerakki, respublika hududida tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq xalqlarning urug'-aymoqlari ham bo'lganidan o'z-o'zidan ma'lumki, ana shu xalqlarning urug'lari nomlari bilan atalgan joylar ham bor.

Bu jihatdan Zarafshon vodiysi xarakterlidir. Rus harbiy olimi N.F.Sitnyakovskiyning ma'lumotlariga ko'ra, vodiydagi 2800 dan ortiq qishloqning qariyb uchdan bir qismi etnotoponimlar, ya'ni urug'-aymoq nomlari bilan atalgandir. Bu yerda 150 dan ortiq millat, elat, urug'-aymoq va boshqa mayda bo'limlarning nomlari uchraydi. Biz ana shu etnonimlarning eng xarakterlilarini sanab o'tmoqchimiz: *Arab* – 78 (raqamlar necha qishloq shu etnonim bilan atalganini ko'rsatadi), shundan *Arab* – 12, *Arabla(r)*- 4, *Arabon* (14), *Arab-xona* (40) bundan tashqari *Arabtepa*, *Qo'ldosharab*, *Milkiarab*, *Chilonguarab* kabi etnoponimlar ham uchraydi); *Afg'on* (4), *Arg'un* (3); *Baxrin*

(24) jumladan *Bahrinbayot* – I, *Bahrincha* – I, *Bahrinboz* I); Bolgʻali (I); Doʻrman (15, jumladan Doʻrmanon – I, Doimantepa I; Yobu (24); Jagʻalbayh (2); Jaloyir (9); Kenagas (2); Qalmoq (13, jumladan, Qalmoqon – 3, Ravoti qalmoq – 2, Qalmoqkendi – I, Qalmoqbevazanon – I va hokazo); Qangli (1); Qarliq (16), Qatagʻan (9), Qirgʻiz (20, jumladan, Qirgʻizon – 4, Qirgizsaroy - I, Qiyot (7, jumladan Qiyoton – 1), Qozoq (8, jumladan Qozoqon - Maydaqozoq-1, Qozoqqoldi\kalon\oʻrta – 1, Qozoqqoldi\kalon\yuqori - \, Qozoqqoldi\xurd – 1, Beshqozoq – 1, Qozoqoldi\kalon\past – 1); Qoraqalpoq (14); Qorayoʻli (2); Qoʻngʻirot (8); Qipchoq (9, jumladan Qipchoqon – 1, Qipchoqxoja – 1, Qipchoqbolo – 1); Qitoy (8, jumladan Qoraqitoy – , Qitoy on – 3); Qurama (2), Quramapoyon, Quramabolo); Qoʻshtamgali (1), Mojoy (4, jumladan, Mojoypast, Moʻjoryuqori), Mangʻit (12, jumladan, Mangʻilon – 5, Mangʻitpoyon – 1), Masit (5); Moʻgʻul (8), jumladan, Moʻgʻulon – (6), Moʻgʻulkenti – 1), Ming (7), jumladan, Mingla(r) – 1, Mingon – (2); Saroy (26), Uygur-saroy – (2), Saroypoyon, Saroybolo – (1); Sulduz (2), Tatar (A, jumladan, Tataron – (1), Tatarcha – (1), Tatarmahalla – (1); Tojik (11), jumladan, Tojikon – (6), Tojiklar – (3); Turk (7), jumladan Turkon – (6); Turkman (5), Uygʻur (5), Uyrat (1); Urganji (23), jumladan, Urganjiyon – (6), Urganjilar – (4); Oʻzbek (19), jumladan, Oʻzbekon – (12), Yuqori Oʻzbekon – (1), Quyi Oʻzbekon – (1), Raboti oʻzbek – (1); Chigʻatoy – (12), Yuz (3) va hokazo. Bulardan tashqari, Habash, Xoʻja, Jukut kabi toponimlar ham aslida etnonimlarning oʻzginasidir. Bu esa Zarafshon vohasida aholining etnik tarkibi nihoyatda xilma-xil boʻlganligini koʻrsatadi.

Zarafshon vodiysi toponimiyasi butun Oʻzbekiston toponimiyasining tarkibiy qismi sanaladi. Shu sababli bu maʼlumotlar butun respublika toponimiyasi uchun xarakterlidir.

Shunday qilib, Zarafshon vodiysi, shuningdek Janubiy Oʻzbekiston etnotoponimlar soni jihatidan eng oldingi oʻrinda, Fargʻona vodiysi esa eng oxirgi oʻrinda turadi.

Maʼlumki, Zarafshon vodiysida yashaydigan xalqlar orasida oʻzbeklardan soʻng tojiklar son jihatidan ikkinchi oʻrinda turadi. Ana shuning uchun ham etnotoponimlar soni vohaning turli joyida turlichadir. Asosan oʻzbeklar

yashaydigan tumanlarda etotoponimlar, ayniqsa ko'p. Masalan, Xatirchi bekligida 174 aholi punktining yarmidan ko'prog'i turli xalqlarning urug'-qabilalari nomlari bilan atalgan; tojiklar ko'p bo'lgan G'ijduvon bekligida barcha qishloqlarning taxminan 1/10 qismigina etnotoponimlardir. O'zbeklar bilan tojiklar qo'ni-qo'shni yashaydigan oraliq zonalarda esa *O'zbek – O'zbekon* (18), *Tojik – Tojikon* (14) kabi etnotoponimlar uchraydi [14].

Endi biz ikkinchi bir manbani, ya'ni 1959 yil aholi ro'yxatida tilga olingan aholi punktlarini ko'rib chiqaylik. Bunda Zarafshon vodiysidagi Samarqand va Buxoro viloyatlarini hisobga olamiz. O'sha ylli Samarqand viloyatida 3700 ga yaqin aholi punkti bo'lan, shulardan bir qismi sovxoz bo'limlari, xutorlardir. Ana shu aholi punktlaridan 800 ga yaqini etnotoponimlar. Ular Ishtixon (90 ga yaqin), Bulung'ur (80 ga yaqin), G'allaorol (70), Pastdarg'om (80), Xatirchi (70) tumanlarida ayniqsa ko'p; Jizzax (15), Nurota (20 ga yaqin), Paxtakor (25 ga yaqin) tumanlarida etnotoponimlar kamroq.

Quyidagi etnonimlar eng ko'p uchraydi. Oytamg'ali (5 marta), Arfot Allot (3), Olmasuvon (3), Olchin (4), Arab – Araba – Arabtepa – Artihxona (15), Achamayli – Ochamayli (2), Baday (4), Bag'anali (3), Buymoq Baymoqli (3), Bolg'ali (10), Bolta – Boltali (9), Barlos (4), Bahrin (7), Beshbola (16); Beshkil (), Beshkubi (8), Burqut – Burgut (7), Do'rman (7), Jag'albayli (2), Jaloir (10), Ilonli – Jilontamg'ali (K), (Jovchin – Qovchinon (2), Qatag'an (6), Qozoq – Qozoqovul, Qozoqqishloq – Qozoqlar (13), Qangli – Yemonqangli (18), Qoraqalpoq (5), Qoraksak (3), Qoraqitoy – Qitay – Xitoy (8), Qorasiyroq (2), Qorliq (Qiyot) (9), Qo'ng'iroq – Qoraqo'ng'iroq – Yomonq'ng'iroq (12), Quralas Qurqozon (3), Ko'rpa (4), Qutchi – Quchchi (5), Qo'shtamg'ali (7), Mang'it – Oqmang'it (12); Ming – Minglar (2), Mesit (2), Miton (9), Mo'g'ul (8), Nayman – Naymancha – Qoranayman (24), Nebo'sa (2), Saroy (20), Sartyuzi (3), So'loqli (A), Tojik (7), Toz, Tortuvli (6), Tig'iriq (3), Turkman (4), Turk – Turkklar (5), Turkman (14), Tuyuqli (7), O'zbek – O'zbekiston (5), Uzun (6), O'ymovut (3), Uyshin (2), Urganji (7), O'roqli – Sario'roqli (3), Chandir (4), Chaparashli (3), Chelak – Oqchelak (2), Chig'atoy (5), Chirqirovuq (4), Cho'michli (4), Chuyut (3), Shirin (4), Erganakli (4), Yuz – Kenjayuz (6), Yobu – Jobi (5) va h.k. Buxoro viloyatida aholi

punktining 1/3 qismi etnotoponimlardir (3000 dan ortiq),

Quyidagi etnonimlar ko‘proq uchraydi: Adoq – Odoq (6), Ayronchi (4), Arlot – Allot – Olot – Olotxona (7), Olchin (2), Arg‘un (2), Afg‘on – Afg‘onon (3), Arab – Araba – Arabobod – Arabon – Arabqishloq – Arablar – Arabxona – Arabxonacha – Arabcha (72), Bahrin (6), Burqut – Burgut (6), Do‘man (11), Jaloir (5), Qozoq – Qozoxon – Qozog‘iston (4), Qozon (4), Qalmoq (8), Qorliq – Qolluq – Qolliqon (9), Qoraqalpoq (2), Qatag‘on (10), Kelachi (3), Kenagas (2), Qipchoq (7), Qirg‘iz (5), Qiyot (4), Qulonchi – Qoraqulonchi (7), Qo‘ng‘irot (6), Qurama (3), Mang‘it – Qoramang‘it - To‘qmang‘it (10), Ming – Minglar – Mingon (4), Mirishkor (8), Mitan – Metan (8), Nayman (8), Po‘lati – Po‘latchi – Oqpo‘lat (4), Saroy – Oqsaroy – Ko‘ksaroy (23), Sayot (2), Tojik (5), Tayloq – Turk – Turkon (3), Turkman (5), O‘zbek (14), Urganji (29), Xalach – Xalijayon (3), Chandir (9), Chig‘atoy (3), Chuyut (2), Shag‘al (3), Yobi – Jobu (6).

Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Etnotoponimlarni respublikaning hamma joyida uchratsa bo‘ladi. Etnograflar (S.M.Abramzon, P.P.Ivanov, B.X.Karmisheva, K.Sh.Shoniyozov va boshqalar) O‘rta Osiyoda xalqlarida “qabila” va “urug‘” qon-qardosh kishilar guruhlar bo‘lmay, balki xududiy-iqtisodiy hamda ijtimoiy-siyosiy manfaatlari umumiy bo‘lgan xilma-xil sotsial va iqtisodiy guruhlarining birlashmalaridan iborat ekanligini aniqladilar.

L.N.Sobolev o‘tgan asrning o‘rtalarida Zarafshon vodiysida biron urug‘ yoki to‘p nomi bilan atalgan qishloqlarda endi ko‘pincha boshqa urug‘ vakillari yashashini aniqlagan, Masalan, o‘zbek urug‘lari nomi bilan *Qatag‘on*, *Chumchuqli*, *Tuyoqli* deb atalgan qishloqlarda turk qabilasi vakillari, Qiyot qishlog‘ida naymanlar va qoraqalpoqlar, *Tatar* qishlog‘ida qoraqalpoqlar yashagan.

O‘zbek xalqining ko‘plab urug‘-qabilalari nomlarining bizgacha yetib kelishida Rashididdin, Abulg‘ozi Bahodirxon va kabi tarixchilar asarlari, shuningdek, N.V.Xanikov, A.P.Xoroshxin, N.A.Aristov, D.N.Logofet, A.D.Grebenkin, V.V.Bartold, A.Yu.Yakubovskiy, S.P.Tolstov, I.I.Magidovich,

B.X.Karmisheva, K.L.Zadixina, K.Sh.Shoniyozov, B.A.Ahmedov, I.Jabborov, X.Doniyorov kabi zahmatkash olimlarning ilmiy ishlari katta manba bo'lib xizmat qiladi.

O'tgan asrning 20-yillarida aholi ro'yxati natijasida O'zbekiston aholisining urug'-qabilalari to'g'risida, mukammal materiallar to'plandi. Bu ma'lumotlar O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston aholisining etnik tarkibi haqida boy faktik material berdi.

Quyida O'zbekiston xaritasida hozirgacha qishloqlarning nomlari shaklida uchraydigan etnooykonimlarning qisqacha ro'yxatini keltiramiz: Abdal, Abiz, Avg'on, Avg'onbog', Avg'onon, Aday, Adayko'1, Aliovul, Aymnchi, Aleli, Alelich, Andi, Arab, Arabon, Arablar, Arabxona, Arg'in, Afg'on, Afg'onon, Axtachi, Axtachi, Axtixona, Achamayli, Achchi, Anhamayli, Ayuchi, Bag'anali, Bag'ish, Baday, Badal, Badroqli, Boy, Boyovul, Nnvmoqli, Bahrin, Boyqut, Boy to'pi, Boyo'g'li, Boqabachcha, Bolg'ali, Boldir, Malqt, Bolta, Boltako'l, Boltali, Boltaqir, Babci, BaliqchiBaroq, Barlos, hytoxh, Baxmal (Baxmon), Bahrin, Baxshi, Bachqir, Boyovut, Beglar, tkyavlot, Bektemir, Beshog'och, Beshbola, Beshqozon, Beshkal, Beshkaltak, Hmhkapa, Beshkubi, Beshsari, Beshtentak, Boltali, Bolg'ali, Burqut, Bo'ston, Gala, Galabotir, Gumbaz, Gurlan, Dalvarzin, Darxon, Do'rmon, Dumar, Yettiqashqa, Yetimshox, Yettiurug', Yobu, Yobi, Yovi, Yovu, Jnhay/li, Jabag'i, Jobi, Jag'alboyli, Jag'altoy, Jadigir, Jakis, Jaloyir, Jalmat, Jmtobon, Jatta, Jelkillak, Jilonli, Jilontamg'ali, Jilonchi, Juz, Juy rat, Jyriyat, Zarmas, Ilonli, Kal, Kallar, Kaltatoy, Kapa, Kapsasaroy, Kasovli, Kvlachi, Kenagas, Kepe, Kerayt, Kerey, Kesaklar, Kesakli, Kesavli, Kesa- mlr, Ko'kjar, Ko'kqarg'a, Ko'ktimoq, Ko'kto'nli, Koreysovul, Ko'bbi, Ko'rpa, Ko'sa, Lag'mon, Laqay, Langar, Lug'umbek, Lo'li, Mavlish, Mazang, Maydayobu, Moylibolta, Molish, MangHt, MangHtlar, Marqa, Marqayuz, Maxchai, Machchai, Machay, Mergancha, Merkit, Mesit, Metan, Ming, Minjir, Mirzai, Mirzamitan, Mirzato'p, Mirishkor, Misit, Mitan, Mo'yol, Mug'ul, Mo'g'olon, Mug'ot, Mo'g'lon, Mug'ulon, Mug'ulkent, Muyultoy, Muytenovul, Muqimi, Multoni, Munduz, Murotali, Musobozori, Naymanovul, Naymanbo'ston, Naymansaroy, Norin, Nebo'sa, No'kis, Nukusovul, Nukusqala, Nukuslar, Nukusli, Nekuz, Nukusyop, Oboqli, Ovoqli, Ovchi, Odoq, Oytamg'ali, Oyini (Oyinni), Og'or, Oybek, Oriq, Oqbosh,

Oqboyra, Oqqo yii, Oqqipchoq, Oqmang'it, Oqtana, Oqto'nli, Oqtumar, Oqchelak, Oqchepkan, Olabaytal, Olaqarg'a, Olot, Oldoshmon, Ollot, Olmasuvon, Olmachi, Oltiog'ayni, Oltio'g'il, Olchin, Orol, Parchayuz, Patas, Pashqurt, Po'loti, Po'lotchi, Po'stinli, Puchug'ay, Ramadon, Ramit, Savoy, Sayot, Sayid, Sayidobod, Sayident, Sayidlar, Salim, Sanchiqul, Sanchiqli, Saroy, Saroykerayit, Saroyqishloq, Sart, Sartsaroylik, Saroycha, Saroy on, Sartjuzi, Sartyuz, Saribagsh, Sari, Sario'ymovut, Sayoq, Sayot, Sirgali, Sulduz, Suyunduk, Tobin, Tog'ay, Tog'liq, Toqchi, Tojik, Tojikobod, Tojiqishloq, Tojiklar, Tojikmahalla, Tojikravot, Toz, Tait, Tayloq, Tayloqon, Tayloqlar, Tama, Tamabahrin, Tamayrat, Tamg'ali, Tarag'ay, Taroqli, Torttuvli, Tatar, Tatarlar, Tatarqishloq, Tatarmahalla, Tatarto'pi, Toti, Totkent, Tegana, Telov, Tig'irliq, Tilovmat, Teliming, To'g'ali, To'qboy, To'qmon, To'qsoba, To'par, Turbat, Turkibolo, Turk, Turkiston, Tupqora, To'ja, Tulangit, Tulkichi, Tumor, To'par, Turkipoyon, Turkovul, Turkon, Turkman, Turkmanovul, Turkravot, To'rtog'ayni, To'rtota, To'rtayg'ir, Tuyoqli, Tuyachi, Tudamali, Uzun, Uyg'ur, Uyshin, Uyshun, Uysun, Ultar- ma, Ungut, Urganji, Urganjibog', Urganjtyon, Urganjilar, Urganjixona, Uchuyli, Uyuqli, Uyali, Uyas, Xalach, Xidirsha, Xitoy, Xitayuz, Xo'ja, Xojalar, Chovli, Chag'atay, Chaqar, Chaqmoqli, Chalaqozoq, Chalaqarg'a, Cholmang'it, Choljuvit, Chang'aroqchi, Chandir, Chandirqiyot, Chapar- ashli, Chig'atoy, Chiljivut, Chimboy, Chimboyliq, Chinoz, Chirkoy, Chir- qirovuq, Chibolonchi, Chubar, Chubat, Chuvalanchi, Chuvalachi, Chuvilloq, Chuvit, Cho'llilar, Cho'mbog'ish, Cho'mishli, Chumchuqli, Cho'ngbog'ish, Cho'ntak, Chuyut, Shag'al, Shag'alon, Shag'alqala, Shag'attar, Sheyxlar, Shirin, Shirinlar, Shirintepa, Shixlar, Shuyit, Shiljuvit, Eloton, Yuzlar, Yuzqishloq, Yuziya, Yambaroq, Oymovut, O'ris, O'risqazg'an, O'risqishloq, O'tarchi, Oyuvli, Qozoq, Qozoyoqli, Qayirma, Qaychili, Qayshili, Qalluq, Qalmoq, Qalmbqon, Qalmoqlar, Qalmiq, Qangli, Qandi, Qandekli, Qanjig'ali, Qatag'on, Qashqar, Qora, Qoraabdal, Qorabog'ish, Qorabotir, Qoraboyin, Qorabo'ra, Qoramang'it, Qoramirishkor, Qoraqalpoq, Qoraqalpoqiya, Qorakaltak, Qoraqasmoq, Qoraqitoy, Qorakesak, Qoraqur- soq, Qorako'sa, Qoraqutchi, Qoraqushchi, Qoramurcha, Qoraqipchoq, Qoramang'it, Qoraqishloq, Qoramo'yin, Qoramurt, Qoranayman, Qorao ymovut, Qorapchi, Qorapichiq, Qorasadoq, Qorasozqol, Qorasiyroq, Qorateri, Qorato'nli, Qoratuxum, Qoraxoni, Qoraxitoy, Qoracha, Qora- yantoq, Qarg'alar,

Qarg'atepa, Qorliq, Qarmish, Qarsoqli, Qatag'on, Qovchin, Qashg'ar, Qashtamg'ali, Qipchoq, Qiyqim, Qirg'iz, Qirg'izovul, Qirg'izqo'rg'on, Qirg'izlar, Qirg'izjahalla, Qirsadoq, Qitoy, Qiyoli, Qiyonni, Qlyiit, Qiyoton, Qiyotovul, Qo'qoni, Qo'Idovli, Qo'shtamg'ali, Quva, yuwndiq, Qo'g'a, Qo'g'ay, Qutvachcha, Qullar, Qo'ng'irot, Qo'ng'irotovul, Qumysh, Quralas, Qurama, Qurg'ozon, Qutchi, Qo'shtamg'ali, Qushchi, Quvonquloqli, Qiziloyoq, Qirq, Qirqovul, Qirqqishloq, Qirqlar, Qishliq, G'alcha, G'o'lba [15].

Bu etnonimlar joy nomlari shaklida qayta-qayta uchraydi, Masalan, ayronchi, arg'in, achamayli, bag'anali, beshbola, burqut, g'labotir, kenagas, tama, ming, mitan, oytamg'ali, sayat, tortuvli, o'ymovut, o'tarchi, uyas, qutchi kabi etnonimlar qishloq-shahar nomlari tarkibida 5 martadan 10 martagacha, bolg'ali, bolta, bahrin, bo'ston, qangli, qoraqalpoq, uyg'ur, qashqar, qiyot, qurama, qirq, Itili ihkor, mug'ul kabi etnonimlar 11–20 martagacha, beshkapa, do'rman, jaloyir, tojik, turkman, qirg'iz, qozoq, qo'ng'irot, mang'it kabi etnonimlar 21 martadan 30 martagacha, qipchoq, saroy etnonimlari 31-40 martagacha takrorlanadi. Arab etnonimi esa 80 dan ortiq oykonim hosil qilgan.

Xullas, o'zbek tili boy etnotoponimik materialga egaligi bilan ajralib turadi. Undagi etnotoponimlarning yuzaga kelishi va hozirgi davrlargacha yashab kelishi o'zbek xalqining boy o'tmishi hamda tarixi bilan chambarchas bog'liqdir.

UMUMIY XULOSALAR

O'zbek nomshunosligi uzoq rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Bugungi kunga qadar O'zbekiston viloyatlari toponimiyasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Ularda toponimlarning turli ma'no guruhlari, tarkibiy qismlariga tegishli ilmiy qarashlar bayon etildi. Bu o'zbek toponimlari tasnifi tushunchasining shakllanishiga turtki bo'ldi. O'zbek tili toponimlari tasnifi masalasiga bag'ishlangan ushbu bitiruv ishi natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Onomastik leksika o'zbek tili lug'at boyligining ajralmas qismidir.
2. Onomastik leksika yirik ichki tuzilishga ega o'ziga xos tizimdir.
3. Onomastikada toponim, antroponim, gidronim, etnonim kabilar alohida o'rin tutadi.
4. Toponimlar aholi istiqomat qiladigan maskanlar, qolaversa, umuman olganda, joy nomlarining uzoq o'tmishga borib taqaladigan atoqli otlaridir.
5. Toponimlar ham xuddi so'zlarda bo'lganidek, o'z tasnifiga ega.
6. Antroponimlar o'ziga xos tizim bo'lib, ular ham o'z navbatida qator ichki tizimchalarga ajraladi.
7. Oykonomimlar kishilar istiqomat qiladigan shahar, tuman, qishloq, ovul va shu kabi masnaklarning atoqli nomidir.
8. Oykonomimlarning turli ichki tarkibiy qismlari borki, bu ularning alohida bir guruh, tizim sifatida o'rganilishini talab etadi.
9. Atoqli otlarning katta bir guruhini gidronimlar yuzaga keltirgan. Gidronimlar turli suv havzalari va ular bilan aloqador tushunchalarning atoqli nomidir.
10. Kishilar tarixan yirik suv havzalari, daryolar bo'yida hayot kechirganligi sababli ham o'z shahar va qishloqlariga shunday nomlar berganlar.
11. Oronimlar toponimlarning bir turi bo'lib, ular tog'u tosh, umuman olganda, vodiylar, daralar, jarliklar, soyliklar, o'yi-q-o'ypotlar, tekislik, pasttekisliklar va qumliklarning atoqli nomidir.

12. O'zbekiston yer yuzasi tekisliklar va adir-tog' qismlardan iboratligi sababli tilimizda oronimlar keng qo'llanadi.
13. Etnonimlar xalqimiz tarixining ajralmas qismidir. Ular ishtirokidagi toponimlarning qo'llanishi ham uzoq tarixga borib taqaladi. Etnotoponimga qabila, qavm, millat urug' nomlari asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

I. Siyosiy adabiyotlar:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008. - Б. 86.
2. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “ Географик объектларнинг номлари тўғрисида”. Ушбу Қонун «Халқ сўзи» газетасининг 2011 йил 13 октябрдаги 198 (5365)-сонида эълон қилинган.

II. Monografiya va alohida nashrlar:

3. Дўсимов З. Хоразм топонимлари.- Тошкент, «Фан», 1985, 136-бет.
4. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965.
5. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989, 4-бет.
6. Суперанская А.В. Апеллятив – онома «Имя нарищательное и собственное». –М.: 1978, 5-6.
7. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985, с 43-46.
8. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. –Душанбе: изд-во «Ирфон», 1975, с. 3-4-9.
9. Эназаров Т. Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи. – Т.: Университет, 2002, 7-8-12-б.
10. Эназаров Т. Топонимларни этимологик тадқиқ қилишнинг илмий-назарий ва амалий-усулий асослари (Туркий топонимлар мисолида), I китоб. – Тошкент, 2001.
11. Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. – Самарқанд: Зарафшон, 2003, 177.
12. Қиличев Э. Ўзбек тили ономастикаси. Бухоро, 2009, 67 б.
13. Қораев С. Географик номлар маъноси.- Т.: Ўзбекистон, 1978, 11-б.
14. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари – Т.: ЎМЭ, 2005, 101-102-б.
15. Qorayev S. Toponimika. “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”. Toshkent, 2006, 318 b.

III. Dissertasiyalar va avtoreferatlar:

16. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии. Автореф. диссер. канд. филол. наук. Ашхабад 1966, с 7.
17. Аслонов А. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили. Номз. диссер. автореф. -Тошкент, 2005, 21-б.
18. Атаниязов С. Топономика Юго-Восточного Туркменистана. Автореф. диссер. канд. филол. наук. Ашхабад, 1966, с. 11.
19. Мингбоев Н. Топонимия Мирзачуля. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Баку, 1988, с. 16.
20. Найимов С. Ойконимы Бухарской области. Автореф. диссер. канд. филол. наук. -Ташкент, 1984
21. Отажоннова А. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Номз. диссер. автореф. Тошкент, 1997, 26 б.
22. Туробов А. Самарқанд вилоятининг этноним ва этнотопонимларининг таҳлили. Номз. диссер. автореф. –Тошкент, 1999, 20-б.

IV. Ilmiy maqolalar:

23. Дўсимов З. Топонимларнинг ясалиши масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, 1, 44-47-б.
24. Дўсимов З. Топонимик индикаторлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, 5, 71-72-б.
25. Дўсимов З. Хоразм топонимларининг ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, 5.
26. Каримова Л. Топонимларнинг морфологик тузилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, 5, 80-81-б.
27. Караев С. Древнетюркские топонимы Средней Азии// Советская тюркология, 1985, 6.
28. Латипов Ж. Топонимларнинг ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 2, 84-85-б.
29. Никонов В.А. Состояние и задачи ономастических исследований Кавказа // Вопросы языкознания, 1975, 4.

30. Никонов В.А. Вопросы топонимики Востока / В сб.: Топонимика Востока. – М., 1962.
31. Никонов В.А. Пути топонимического исследования // В сб.: «Проблемы топонимики».- М., 1962;
32. Никонов В.А. Пути топонимического исследования // В сб.: «Проблемы топонимики».- М., 1964.
33. Никонов В.А. Состояние и задачи ономастических исследований Кавказа // Вопросы языкознания, 1975, 4.
34. Подольская Н.В. Проблемы ономастического словообразования (к постановке вопроса) // Вопросы языкознания, 1990, 3, с. 40-53.
35. Рахматов Т. Одонимы Самарканда // Советская тюркология, 1972, 4, с. 43-50.
36. Смирницкий А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностранный язык в школе, 1953, 5, 47.
37. Суперанская А.В., Подольская Н.В. Терминология ономастики // Вопросы языкознания, 1969, 4. с.143-144.
38. Суперанская А.В. Лингвистический аспект ономастических исследований // Вопросы ономастики, III. – Самарканд: Самаркандский госуниверситет, 1976.
39. Тепляшина Т.И. Из патронимии каринских татар // Советская тюркология, 1972, 5, с. 54.
40. Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры (на материале географических названий США) // Вопросы языкознания, 1984, 4, с. 89.
41. Шарипов Ҳ. Жанубий Қозоғистон топонимикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, 2, 48-52-б.
42. Юсупов К. Айрим топонимлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, 1, 15-20-б.
43. Қодирова Ш. Тошкент микротопонимиясининг номланиш принципларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, 6, 36-бет.

V. Lugʻatlar:

44. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Т.: 1991, 417 б.
45. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. Т.: 1966, 121 б.
46. Бегматов Э. Исм чиройи. Тошкент, 1994, 90 б.
47. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент, 1998, 116 б.
48. Бегматов Э., Кенжаева С. Ўзбек исмлари маъноси. Ўқув изоҳли луғат. Тошкент, “Фан”, 2007, 94 б.
49. Бегматов Э. , Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. Наманган 2006.
50. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1977, 87 б.
51. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1988, 316 б.
52. Гуломов П. Жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи. 1994, 182 б.
53. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. Т.: Ўзбекистон, 1985, 289 б.
54. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 1-том. М.: Русский язык. 1981. 631 б.
55. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 2-том. М.: Русский язык. 1981. 715 б.
56. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 1-том. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006, 679 б.
57. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 2-том. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006, 671 б.
58. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 3-том. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2007, 687 б.
59. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 4-том. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2008, 606 б.
60. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 5-том. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2008, 591 б.

Ilovalar

1-Ilova

Suv obyektlari nomlari – gidronimlarni hosil qiladigan atamalar.

A

Akvatoriya (lotincha aqua – suv) – suv bilan qoplangan maydon.

Akveduk (lotincha aquaedustus – suv quvuri) – ariq, jar, yo‘llar ustidan o‘tkazilgan osma quvur.

Anhor (arabcha, birligi nahr) – katta ariq.

Arashon (sanskritcha rasayana – obi hayot) – issiq mineral suvli buloq.

Ariq (ar – qadimiy eroniy tillarda *oqmoq* fe’lining o‘zagi, ya’ni “suv”) – suv yo‘li.

Arna – katta kanal (Mirzacho‘l regionida esa – jar).

Artezian quduq – parmalab kovlangan va suv otilib chiqadigan teran quduq.

Afdoq – katta ariqdan chiqarilgan tarmoq (Buxoro).

B

Badoq, bodoq – ariqdan boshlangan tarmoq (q. *afdoq*).

Balchiq – suyuqroq loy (q: *chalchiq*).

Band – to‘g‘on.

Botqoq – doimo yoki uzoq vaqt zax bo‘lib yotadigan joy.

Boshot (bashat, tosh boshot – tosh orasidan chiqadigan buloq) buloqcha (mashat shakli ham bor – Farg‘ona vodiysi).

Buloq – yer ostidan chiqadigan suv manbai.

Bo‘gat, bo‘g‘ot – ariqdagi to‘siq, ko‘tarma.

Bo‘g‘oz – ikki suv havzasini birlashtiradigan suv yo‘li (to‘g‘risi - bo‘g‘iz);

D

Dayravot – daryo bo‘yidagi joylar.

Dam – suv ravon oqmaydigan, damlanib qoladigan joy.

Daryo – tabiiy o‘zandan oqadigan katta suv.

Daryoliq – bir zamonlar daryo oqqan soylik.

Darg‘ot – suv taqsimlagich inshoot.

Dengiz – O‘zbekistonda keng maydonni egallagan suv havzasi (Orol dengizi). suv ombori (Toshkent dengizi).

Duob, duoba, dug‘oba, duvova – ikki suv qo‘shilgan joy.

Dyuker (nemischa duker)- yo‘l, kanal, daryo tagidan o‘tkazilgan bosimli suv quvuri (Yana q. *qaynama*).

Do‘lob – suvni balandga ko‘tarib beradigan moslama.

E

Ersuv (erkak suv) – suvi yil bo‘yi kamaymaydigan, uzoqqa oqib boradigan soy jilg‘a (q.*Xotinsuv*).

G

Guzar – daryodan kechib o‘tiladigan joy, kechuv.

Guldirama, guldurovuk, guldurov, gurullovuk, gurkirov – katta sharshara.

H

Havza – suv to‘ldirilgan katta maydon, suvlari bir daryoga qo‘shiladigan hudud.

Hangi suv – jala yoqqanda soylik jarlikdan toshib oqadigan suv.

Hovuz – kichik suv ombori.

I

Izza – semam, zax joy.

Irmoq – daryoga qo‘shiladigan soy, jilg‘a.

J

Jayxun – jo‘shqin daryo, azim daryo; Amudaryoning arabcha nomi; mashhur daryolar-Amudaryo (Jayxuni Xorazm); Sirdaryo (Jayxuni Chochiy); Furot va Dajla.

Jilbuloq, jilibuloq – iliq suvli buloq (qishda).

Jilg‘a – jildirab oqadigan soy.

Jimbuloq (jinbuloq) – kam suvli buloq.

Jinnisoy (jinnisuv) ~ o‘qtin o‘qtin kuchli toshib turadigan soy (tentaksoy).

Jonabuloq – qiyaroq yerdan chiqqan buloq.

Jorma, yorma – yemi yorib ochilgan ariq, quduq.

Je (jenov “Yangi ariq”) q. Juy.

Juy; jo‘y – soy ariq.

Jo‘ybor – ariqsoy, ariq soylar ko‘p joy.

Jo‘yak (jo‘yHak) – ikki pushta orasidagi ariqcha.

K

Kavsar – toza, zilol suv.

Kechik – kechuv – daryodan, katta soydan kesib o‘tiladigan joy.

Kom – ariq (Buxoro).

Koriz – bir-birlari bilan yer ostida birlashtirilgan quduqlar, yer osti kanali.

Ko‘k suv – zilol suv, tiniq suv.

Ko‘l – kichikroq tabiiy suv havzasi.

Ko‘lmak – halqob suv. urib qoladigan buloq.

Ko‘lob - q.Ko‘lmak.

Ko‘rbuloq, so‘qirbuloq – yog‘in kam yillari q

N

Nahr – katta ariq (nar, nor shakllarida ham uchraydi, masalan, Narpay, Ulug‘nor kabi).

Naynova – qamish, g‘arovdan yasalgan nov; nov-suv oqadigan o‘zan, tarnov.

Nova – suv oqadigan ariq, mol suv ichadigan yog‘och ariq (q.nov).

Novadon – yopiq nov.

O

Ob – suv, daryo, soy.

Obdon – ko‘lmak, qoq.

Obi rahmat, obi naysan – rahmat suvi, navro‘zdan 2-3 kun oldin yog‘adigan barakali yomg‘ir (ziroat uchun obi hayot hisoblanar ekan).

Obi siyo – qora suv, tekislikdagi bir necha buloqning suvidan hosil bo‘lgan qoramtir suv (q.Qorasuv).

Obod (aynan “suvli joy”) – o‘zlashtirilgan sersuv joy.

Obxona – quduq yonidagi hovuz.

Obshor (obshar-sharshara) – sersuv joy.

Odoq – suvning etagi.

Olish, alish – katta ariqning qulogʻi, ariqdan suv olinadigan joy. Osma quvur – q. Akveduk.

Otquduq – suvi ot yordamida tortib olinadigan quduq.

Oqdaryo eski oʻzandan oqib turgan daryo (kanaldan-yangi ariqdan oqqan daryo qoradaryo).

Oqova – partov suv.

Oqsuv – qor-muzliklardan suv olib koʻpirib tez oqadigan oqish suv.

P

Poynov – ariq, hovuz kabi suv obyektlarining suv oqib chiqib ketadigan tomoni, etagi.

Q

Qayirma – suv qayrilib oqadigan joy, muyulish.

Qayir – suv labiga yaqin pastlik yerlar.

Qaynama – 1) girdob; 2) yoʻl tagidan oʻtgan quvurdan qaynab chiqqan suv.

Qaynar buloq – suvi otilib qaynab chiqadigan buloq.

Qora daryo – sunʼiy oʻzandan oqizilgan daryo, kanal, q. *Oqdaryo*.

Qora suv – tekis yerlarda buloqlardan, sizot suvlaridan hosil boʻlgan qoramtir suv.

Qoq – choʻlda bahorgi yogʻingarchilik vaqtida suv toʻladigan sayoz botiq.

Quvur – suv oqiziladigan truba.

Quduq – yer ostidan suv olinadigan chuqurlik.

Quduqcha – quduq koʻp joy.

Quloq – ariqdan, anhordan suv chiqariladigan joy.

Qoʻl – soyning irmogʻi yoki tarmogʻi.

Qoʻlat – soylik.

R

Rud – q.roʻd.

Rudak – q.ro‘dak.

Rudxona – q.ro‘dxona.

Ro‘d – soy daryo.

Ro‘dak – kichik soy.

Ro‘dxona – daryo,soy o‘zani.

S

Sel – toshqin suv.

Selbur – sel urib ketgan joy.

Selga – q.selgoh.

Selgoh – sel oqadigan soylik.

Seldara – sel kelib turadigan dara.

Selroha – sel yo‘li, sel o‘zani.

Selxona – toshqin suv to‘planib qoladigan soylik.

Soy – kichik daryo.

Suv – tabiiy suyuqlik; daryo, soy (tarixiy asarlarda *su* varianti ham bor:

Ko‘hak suvi – Zarafshon, Xo‘jand suvi – Sirdaryo).

Suv ombori (obi ombor) – ko‘p suv to‘planadigan chuqur joy.

Suvlik – akvatoriya.

Suvot, suvlot – chorva mollari suv ichadigan joy.

T

Tagob, takob, tagop – yer osti suvi chiqib turgan joy, soylik, o‘zan; bir ariqdan suv ichadigan maydon.

Tezob – tez oqadigan soy.

Telba suv – o‘zanini o‘zgartirib turadigan soy, jilg‘a.

Tomchi – suvi qoyadan tomchilabgina tushadigan buloq.

Tosh qoq - tog‘larda, qoya o‘yiqlarida to‘plangan suv (*q.Qoq*).

Toshqin - daryo, soy suvining o‘zandan chiqib tevarak-atrofni suv bosishi.

V

Vodoprovod – tindirilib, xlorlangan va kislorodga boyitilgan hamda ichishga yaroqli suv oqiziladigan truba;

X

Xotinsuv – suvi miqdori bir oz o‘zgarib turadigan kamsuv soy, jilg‘a.

Y

Yob, yop, yab, yap – ariq (Xorazm).

Yuguruksoy – tez oqadigan soy;

Z

Zax, zak (Xorazmda – zey) – semam joy.

Zaxkash 1) semam zax joy, 2) zovur – zaxni qochirish uchun qazilgan ariq (tojikcha zah – kash – “zax tortqich”) (Buxoro).

Zag‘orkash – zovur, oqava tushadigan ariq, q. Zaxbur.

Zaxbur – zax suvi oqadigan ariq zovur; zovur (tojikcha zah – zax, buridan “kesmoq”, bu o‘rinda “tortmoq”) – zax suvini tortib olish uchun qazilgan ariq.

O‘

O‘jar suv-tez-tez toshib turadigan suv, soy, o‘zak (o‘kuzHak “daryocha”) – jilg‘a, tarmoq; o‘zan-soy, daryo vodiysi, suv yo‘li;

O‘kuz, o‘giz, o‘g‘iz – katta oqar suv, daryo, 2) Amudaryoning qadimiy turkiy nomi.

Sh

Sharaqsoy – sharillab tez oqadigan soy.

Sharildoq, shaldiroq, sharilloq, sharillovuq, sharlovuq, sharshar – sharshara.

Sharsharak – tepadan sharillab tushadigan suv, sharshara.

Shalola (kitobiy so‘z, xalq og‘zaki ishlatilmaydi).

Shaxob, shaxob, shaxobcha – daryo yoki soyning tarmog‘i.

Shahrud – shaharni suv bilan ta‘minlaydigan kanal, nahr (Zarafshon daryosining Buxoroga suv berib turadigan bir tarmog‘i Shahro‘d, Shahrro‘d-Ro‘di shahri Buxoro deb atalgan).

Shohro‘d – katta daryo, kanal.

Ch

Chalchiq – suyuq balchiq.

Chashma – buloq.

2-Ilova.

Toponimlar tarkibida uchrovchi relyef bildiruvchi soʻzlar.

A

Aydar – tepasida bir uyum tosh terilgan qir, balandlik.

Ayloq – togʻ yaylovi (Qrimda – yayla).

Ayri, ayrilish – ikkiga ajralgan (togʻ, qir).

Ayrit – suv boʻlingan yer, suvayirgʻich.

Aygʻir – ulkan, katta (qoya, tosh).

Alan – ariq chetiga chiqarilgan tuproq uyumi (Xorazm).

Anna – jar (*Ama*).

Ama – jarlik.

Atav – orol (Xorazm).

Asqa, asqar - baland, yuksak togʻ.

Aqba, agʻba, ovqʻa – dovon, togʻ yoʻli.

B

Bayir – qir, balandlik.

Balqan, bolqon – past togʻ, qir.

Baroz – togʻ yonbagʻridagi, tepasidagi kichik yassi tekislik.

Bel – togʻ qirrasining pastroq qismi, dovon.

Betas – yassi togʻ tarmogʻi.

Belchagach – beli past togʻcha, qir.

Bet, betkay – yonbagʻir.

Beshiktosh – shaklan beshikka oʻxshagan qoya.

Bitoy – boshi berk dara.

Boldir – doʻng, tumshuq.

Burum – muyulish.

Burun, murun – tumshuq, muyulish.

Boʻgʻat, boʻgʻot – ariq, suvning boʻgʻilgan joyi.

Boʻynoq – togʻ boʻyni, dasht, qir.

Boʻm – tor dara, togʻ yoʻli.

D

Dalvarzin, dilvarzin, do‘lbo‘rjun – choldevor, imorat vayronasi.

Darboza – daradan o‘tgan tog‘ yo‘lining kambar loyi.

Do‘lan – ulkan tog‘.

Do‘ng – yassi tepalik.

Do‘ngsoy – past yassi tepalik.

E

Egarbel – dovon.

Egartosh – egar shaklidagi qoya.

Enkayma – nishab qiyalik.

G

Gadik – 1) chuqurlik; 2) dara (Xorazm).

Gaza - 1) tog‘ qirrasi; 2) ov qushlari tutadigan, ovchilar yashirinadigan chayla.

Gazaxona – ov qushi ovlanadigan chaylalar ko‘p joy.

Guldirama, guldirov, guldirovuk, gurillovuk, gurkirov – sharshara.

Gum, gumsoy – chuqur, gir atrofi baland soylik.

H

Ho‘r – tepalik.

I

Izbir – zovur.

J

Jilg‘a – kichik soylik.

Jirindi – suv o‘ygan kichik jarlik.

Jo‘na – cho‘zinchoq tepalik qirrasi.

Jo‘nag‘ar – *jo‘na* va *g‘ar* (sug‘dcha – tog‘), – tog‘ qirrasi.

Jo‘robtepa – tuproq to‘plab yasalgan tepalik.

K

Kamchik – kemptik, tog‘ qirrasining past joyi.

Keragatosh – o‘tovning pastki (jismi keragaga o‘xshash cho‘zinchoq qoya).

Kindik – adir-qirlaming markaziy qismi.

Kunas, kunash – seroftob joy.

Kungaboq – oftobro‘y, kunga qaragan joy.

Kungay – kunga qaragan, oftobro‘y yonbag‘ir.

Kunchiboq, kunshuvoq – janubga, oftobga qaragan (betkay).

Ko‘l – shakli yumaloq katta soylik.

Ko‘tal – dovon.

Ko‘tarma – tuproq, toshdan yasalgan tepalik.

Ko‘h – tog‘.

Ko‘hak – tepalik, qir.

Ko‘histon – tog‘lar o‘lkasi.

M

Marza – chegara, uvat.

Mag‘ara – qadimiy imoratlarning do‘ppayib turgan qoldiqlari (Janubiy Qozog‘iston).

Mo‘la – 1) tosh-tuproqdan yasalgan “qorovul”, 2) tepacha, 3) mozor (mo‘lla, mulla deb yozilishi xato).

N

Narvon – zinapoyasimon yonbag‘ir, shoti ham deyiladi.

Nishab – qiya.

Nov, nova – ariq, tamov.

Novur – nov shaklidagi toshloq tik soylik.

O

Odamtosh – shaklan odam gavdasiga o‘xshagan qoya.

Oynatosh – ko‘zguga o‘xshash yaltiroq tosh.

Olatov – 1) olachalpoq qorli tog‘, 2) yuksak tog‘.

Oftobro‘y, oftobro‘ya – oftobga qaragan, kungay yonbag‘ir.

Oshuv – dovon.

Oqtepa – 1) oq tuproqli tepalik, 2) oqsuyaklar, to‘ralar yoki oq urug‘i vakillar yashaydigan mahalla (oqto‘pa).

Oqtosh – kvarts, dala shpati kabi oqish toshlar, oqish qoya.

Oqqum – o‘simliksiz yalang ko‘chma qum.

P

Panda – odam yiqilib uchib tushishi mumkin bo‘lgan tik qoya (tojikcha paridan – uchmoq, sakramoq).

Pitov – boshi berk dara, soylik.

Q

Qazg‘anaq – chuqurlik (Xorazm).

Qayirma – yo‘l, soy burilib ketadigan joy, muyulish.

Qamrov – atrofi tog‘-qir bilan o‘ralgan berk joy.

Qapchig‘ay – tor dara.

Qarim – do‘nglik, tepalik (Xorazm).

Qatlamatosh – yupqa qatlamlardan iborat tosh, gilli slanets (relyef shakli).

Qashat – jarlik yoqasi.

Qahlag‘a, qohlug‘ – serqatnov daraning eng tor joyi (mo‘g‘ulcha), temirqovuq.

Qiz, quz, g‘uz – oftob kam tushadigan betkay.

Qir – balandlik.

Qirpang – qirning qirrasi.

Qisiq, qisilish – daraning o‘tish qiyin kambar qismi.

Qiya – nishab yonbag‘ir.

Qovoq – baland qirg‘oq, yalang jarlik.

Qoratorov – past tog‘, yozda qor yotmaydigan tog‘.

Qoratepa – asli qorovultepa – 1) yovni kuzatib turadigan tepalik, 2) qora urug‘i vakillari yashaydigan qorato‘pa (qorato‘bi) qishlog‘i.

Qoxti – tog‘lardagi tosh o‘yiq va unda to‘plangan qor-yomg‘ir suvi.

Quyt – pastlik, quyilik (Janubiy Qozog‘iston).

Qo‘l – soylik, dara, tog‘ tarmog‘i, soy shoxobchasi.

Qo‘lat – jarlik, chuqurlik (O‘zgan).

Qo‘ton – tog‘ adirlarda qo‘y otarlari qishlashi uchun qulay pana joy.

R

Rash, irash – ariq chetiga uyulgan tuproq.

Reg – qum.

Regzor – qumlik.

Registon – qumli cho‘l.

Rosh – uvat (Buxoro).

S

Sakirtma – pog‘ona-pog‘ona yonbag‘ir (sakrab tushiladigan joy).

Sang – tosh, qoya.

Sangzor, sangsor – toshloq maydon (relyef shakli).

Sangiston – toshloq soylik (relyef shakli).

Sangloq – g‘o‘la toshli soylik (relyef shakli).

Sandiqtoosh – shaklan sandiqqa o‘xshash tosh, qoya.

Selga, selgoh – sel suvi to‘planadigan soylik.

Selroha – sel ko‘p keladigan o‘zan.

Selxona – sel suvi yig‘iladigan pastqam joy.

Sengir – tik qoya, o‘simlikli baland tog‘ qirradi.

Sina, siyna – ko‘krak, ko‘ks shaklidagi balandlik, *qir*, tog‘.

Singir – cho‘qqi, qoya, istehkom.

Soy, soylik – dara.

Sochtepa, chochtepa, choshtepa, shoshtepa – sun‘iy tepalik.

Supa – tog‘dagi tekis maydon.

T

Tag‘ob, tagop, takop – soylik, o‘zan, yer osti suvi chiqib yotadigan joy.

Taypoq – yassi, yalpoq maydon.

Tal – tepalik.

Tallak – tepacha.

Tangi – tor dara.

Tamov – ariqcha.

Teva – tepa, tepalik.

Temirqovuq – “temir darboza”, serqatnov daraning eng kambar, qoyali qismi.

Tepaqo‘rg‘on, qo‘rg‘ontepa – qorovulxona bo‘lib xizmat qilgan, ko‘pincha sun‘iy tepalik.

Tov – tog‘liklar tilida tog‘.

Tosh – alohida turgan qoya.

Toshzor – toshloq yer.

Toshloq – sertosh maydon.

Toshqoq – tog‘lardagi tosh o‘yiq va unda hosil bo‘lgan ko‘lmak.

Tuz – tekislik.

Tumshuq – muyulish.

Tuproqqo‘rg‘on – tuproq uyib yasalgan qorovulxona.

To‘sh, do‘sh – tog‘ bag‘ridagi do‘ppaygan balandlik.

Tuyabo‘g‘iz – tuya bo‘g‘izi, tuya bo‘yniga o‘xshagan suv oqimi, soylik.

Tuyamo‘yin – tuya bo‘yniga o‘xshash egri-bugri soylik va anhor (meandr).

Tuyatosh – tuyadan hum katta xarsang tosh.

To‘man – pastki, quyi, etak.

To‘rtko‘l (aynan to‘rtkil “to‘rtburchak”) – choldevor, qadimiy imorat vayronalari.

U

Uvat – ekin maydoni chegarasi, marza.

Uloqchopar, uloqchopqich – ko‘pkari chopish uchun qulay tekis maydon.

Uchma – tik qoya, odam yiqilib tushadigan buzuv jarlik.

X

Xandak – uzun chuqurlik, transheya.

Y

Yetimtov – yakka turgan pastroq tog‘.

Yetimqum – yakka qumlik.

Yoljol – tog‘ qirrasi, qir tepasi.

Yona, jona – qiya yonbag‘ir.

Yor – jar.

Yorma, jorma – chuqur yorib ochiladigan kanal,

Z

Zakan – zovur; *zaxbar, tuxbur* – zovur.

Zey – *zax*.

Zov – yalang tik qoya.

Zovlin – jarlik (zovlinga tushib ketdi).

Zovur – zaxni qochirish uchun qazilgan chuqur ariq (asli zahbur).

O‘

O‘gaytosh – yalang yerda cho‘qqaygan kichikroq qoya.

O‘zak – soy, jarlik, suv tarmog‘i.

O‘zang – soy, tog‘ suvi (Janubiy Qozog‘iston).

O‘y – pastlik, botqoqlik.

O‘ydiq – chuqur joy.

O‘ypot – pastlik, tevarak atrofdan chuqurroq joy.

O‘lahat, o‘laat – vodiylar, obod yer, voha.

O‘r – 1) chuqurlik, xandaq, jarlik (oldingi qator, lablangan yo‘g‘on o‘ unli bilan); 2) balandroq joy (o‘rlamoq – balandlikka ko‘tarilmoq, oldingi qator, lablanmagan ingichka o‘ unli bilan).

G‘

G‘o‘rum, qo‘rum – tog‘ tepasidan qulab tushgan toshlar uyumi (qurum deyish to‘g‘ri emas).

Sh

Sharildoq, sharilloq, sharillovuq, sharlovuq – sharshara.

Shaqshaq – qalin-qalin tosh qatlamlari “taxtakach” (relyef shakli).

Shiram – tog‘ etagidagi cho‘zinchoq qir.

Shirdon – suvab yoki tuproq bosib qo‘yilgan o‘tov shaklidagi somon uyumi.

Shovqor – qora tog‘ (sug‘dcha shov “qora”, g‘ar “tog‘”).

Ch

Chalqa – adirlardagi tekis maydon.

Chagʻat – oftobga qaragan chagʻir toshli tik yonbagʻir.

Chel – marza (Xorazm).

Chem – ariq-daralardagi toʻgʻon, qoʻrgʻon.

Chep – gʻov, toʻsiq.

Ching, chink – jarlik.

Chigʻanoq – daryo tirsagi.

Chot – togʻ tarmoqlari tutashgan joy.

Chotqol – togʻ yoki daralarning qoʻshilgan yoki tarmoqlarga ajralgan joyi.

Chosh – uyum, xirmon.

Choshkoʻh – tosh-tuproq uyib yasalgan tepalik.

Choh – chuqur, oʻra, quduq.

Choʻnagʻar – joʻna, yaʼni choʻzinchoq tepalikning qirrasi.

Mundarija

1	Ishning umumiy tavsifi.	3
2	1-bob. Toponim va antroponim – atoqli ot turi.	6
3	1. Toponim haqida umumiy ma'lumot	6
4	1.2. O'zbek tilida antroponimlar.	10
5	2-bob. Oykonom va gidronimlarning tarkibi hamda tasnifi.	22
6	2.1. Oykonomiya va uning tarkibiy qismlari.	22
7	2.2. Gidronimiyaning o'ziga xos xususiyatlari.	31
8	3-bob. Oronimiya hamda etnotoponimlar tahlili.	36
9	3.1. Oronimlar nomning bir turi sifatida.	36
10	3.2. Etnonim hamda etnotoponimlar tasnifi.	42
11	Xulosa.	53
12	Foydalanilgan adabiyotlar.	55
13	Ilovalar	59